سەرەتاکانی
دەروونناسی و
پەروەردەناسی

ناوی کتێب: سەرەتاکانی دەروونناسی و پەروەردەناسی
وەرگێڕانی: حەمەی ئەحمەد رەسوڵ
بابەت: لێکۆڵینەوە
مۆنتاژی کۆمپیوتەری: بەختیار ئەورەحمان
دیزاینی بەرگ: ئارام عەلی
تیراژ: ٥٠٠ دانە
نرخ: ١٠٠٠ دینار
چاپخانەی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم
چاپی یەکەم - سلێمانی
www.serdam.org
بۆ پەیوەندیکردن بە زنجیرەی کتێبەوە:
Kteb@serdam.org
لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی (١٦٢٠) ساڵی٢٠١١ ی پێ دراوە

مافی لە چاپدانەوەی بۆ دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم پارێزراوە

سەرەتاکانی
دەروونناسی و پەروەردەناسی

وەرگێڕانی

حەمەی ئەحمەد رەسوڵ

سلێمانی - ٢٠١١

زنجیرەی کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم
کتێبی گیرفانی ژمارە (١١٨)

سەرپەرشتیاری گشتیی زنجیرە
ئازاد بەرزنجی

وتەیەک بۆ دەستپێک

هەمیشــە گەڕانەوە بۆ مێژووی سەرهەڵدان و دەرکەوتنــی زانین و مەعریفە، کارێکی پێویســت بووەو زۆر ئاسانیش نییە. بەتایبەت لەم ڕۆژگارەدا کــە زۆرینەی خەڵک لــە پرۆســەی خوێندنەوەو خۆڕۆشنبیرکردن دوورکەوتوونەتەوە، ئەم سەردەمە خەسڵەتەکانیشــی لەگــەڵ خۆیــدا هەڵگرتووە، ســەردەمی تەکنۆلۆژیــاو تەکنۆترۆنییەکانــە، کۆمپیوتــەرو ئینتەرنێت لە برەودان و هەوادارانی لە تەشــەنەکردندان، سەتەلایت و مۆبایل و ئۆتۆمبیلی دوا مۆدێــل کــە خاوەنی ئەقڵــی ئەلکترۆنییەو لە شۆفێرەکەی خۆی زیرەکترە، وای لە مرۆڤی هاوچەرخ کــردووە وەکو کۆیلە، ملکەچــی هەموو داخوازی و تێرکردنی ئارەزووەکانی خۆی و دەوروبەرەکەی بێت، بەوەی کە ببێتە خاوەنی ئامێرو کەرەستەکان.

ئــەو کارەش وا دەکات مرۆڤی ئەم چرکەســاتە فریای خوێندنەوەی ژیان و گوزەران و کۆمەڵگەکەی نەکەوێــت، تەرخانکردنــی کات بــۆ ئــەو هەموو

داخوازییانە گرنگترین کردارێکی لێ زەوت ئەکاتەوە کـــە بریتییە لە خۆڕۆشـــنبیرکردن و بەرزکردنەوەی ئاســـتی فەرهەنگی و مەعریفیی خودی خۆی، وەکو تاکێکی مەدەنیی شارنشین.

لەبەر ئەوە لـــەو پێودانگەوە بەندە وای بە باش دەزانم کە هەر هیچ نەبێت ســـەرنجی تاکی کوردی بۆ خوێندنەوەی پرۆژەی کتێبی گیرفان ڕابکێشرێت و ناوبەناو زانســـتە گرنگەکان و فەلسەفەو چەمکە مەعریفییـــە جیهانییەکانـــی پێ ئاشـــنا بکرێتەوە، بەتایبەتی لەو ڕووەوە کە قەبارەی کتێبەکانی گیرفان بچووکن و کاتی زۆر نابەن و سەرقاڵبوونی ئەم مرۆڤە بێ کات و جەنجاڵە ئاڵۆزتـــر ناکات. بەڵام ئەوەش جێی دوودڵی و گومان نییە کە زانیاری سەبارەت بە زانســـتێکی گرنگی وەکو دەروونناسی یان پەروەردە زۆر پێویســـت و بایەخدارە بۆ مرۆڤـــی هاوچەرخ، چونکە لە لایەکەوە دەروونی هەموومان سیخناخە لە خەم و پەژارەو دڵەڕاوکێ و ترس لە ئەمڕۆو سبەینێی خۆمان و منداڵ و ئایندەی کۆمەڵگەکەمان..

لەلایەکـــی دیکـــەوە دەبێ ئـــەوەش بزانین کە پەروەردەو فەلسەفەی پەروەردە گرنگی و بایەخی بۆ ئێمە وەکو مرۆڤ و بۆ خێزان و کۆمەڵگەکەمان لـــە چیدایە؟! بۆ ئەوەی بزانین چۆن دەژین و چۆن ژیانی ئاســـوودەو بەختەوەر بۆ خۆمان و خێزان و منداڵانمان دابین دەکەین؟

پێم خۆشە ئەم وتەیەی بەندە وەکو بەرایی ئەم کتێبە خنجیلانەیە، ئاکامی ڕازاوەو قەشەنگی هەبێت و خوێنەر هانبدات کە لەلای خۆیەوە دەستپێشخەر بێــت تاکەکانی ئەم کۆمەڵگەیەمان ڕۆشــنبیر بن و چەمکە مەعریفی و فەلســەفی و زانســتییەکان یەکالآبکەنەوەو شــرۆڤەیان بکەن..

خوێندنەوەی کتێبە زانستی و مەعریفییەکان بۆ تاکی کورد زۆر گرنگن، چونکە دەتوانێت شوناس و پێگەی خۆی بناســێتەوەو نەخشە بۆ ئایندەی خۆی و کۆمەڵگەکەی بکێشێت، بە پێچەوانەشەوە تاکــی نەزان و نەخوێندەوار نە لە شــوناس و نە لە ژیان و نە لــە کۆمەڵگەکەی خۆی تێدەگات و نە دەشتوانێت نەخشە بۆ خۆی و ئایندەی ئەوانی تر بکێشێت.

لەبەر ڕۆشنایی ئەم وتانەدایە، بەندە داخوازبووم ئەم دوو بەشە لە دوو کتێبی جیاوازەوە بۆ سەر زمانی کوردی وەربگێــڕم، یەکەمیان باس لە چۆنییەتیی ســەرهەڵدانی دەروونناسی دەکات، دووەمیان باس لە پەیوەندیی نێوان فەلسەفەو پەروەردە دەکات و ســەرەتاکانی پەروەردە شیدەکاتەوە، بۆیە بەباشم زانی تایتڵی ئەم نامیلکە بچووکە یەک ناونیشــان بێت و سەرهەڵدانی هەردوو زانستەکە بێت.

هەمووشــمان دەزانین کە بابەتی سەرهەڵدانی

سەرەتاكان و پرەنسیپی دوو زانستی وەكو دەروونناسی و پەروەردە یان هەر زانستێكی دیكە، چەند گرنگن و لە جیهاندا بایەخی ئەوتۆیان هەیە.

خۆزگە لای ئێمەش زانستێک و زانایەک یان قوتابخانەی فەلسەفی و ڕێبازێكی فەلسەفی سەریان هەڵدەدا. خۆزگە گەنجانی كوردستان خوێندنەوەیان دەكردە كولتوورو فەرهەنگی خۆیان و زەمینەیان خۆشدەكرد بۆ وەدەركەوتنی زانست و فەلسەفەی كوردی.

هیوادارم ئەم دوو وتارە بایەخی خۆیان بە نەوەی نوێمان بگەیەنن، ئەگەرچی فێربوونی یەک وشە یان چەمكیش بێت، هیوادارم كاری وەرگێڕانەكەش باش و بەسوود بێت و سەری خوێنەر جەنجاڵ نەكات بە بێهودەیی و بە پێچەوانەوە داخوازم ئاسوودەیی و كاتی خۆشنوودیی بۆ مەیسەر بكات.

وەرگێڕ

١٩ی٩ی٢٠١٠

دەروونناسی (سایکۆلۆژیا) چۆن دەرکەوت؟

نووسینی: د. و. ئی. سارجێنت

لەوێــوە دەســت پێناکەین کە بپرســین ئایا دەروونناســی چییــە؟ بەڵکو لەگەڵ دەســپێکدا تەماشــای مێژووی ئەم بابەتــە دەکەین، ئەویش لەبەر دوو هۆ:

یەکــەم: وا باشــترە وەڵامــی ئەو پرســیارە بدەینەوە: سایکۆلۆژیا چییە؟

ئەوەش لــە پای ئەوە دەیبینین و دەیزانین کە کارێکی مەزن لەلایەن سوپایەک لە بیرمەندانەوە لە گۆڕەپانی دەروونناسیدا دەستەبەربووە.

دووەم: خەڵکانێکی زۆر بڕوایان وابوو، تەنانەت هەندێکیان تا ئێستاش وای دەبینن کە دەروونناسی هاوچەرخە و پەیوەستە بە ڕێنوومایی و ئامۆژگاریی پەنهانەوە کە ڕووناکبیری جیددی تەنیا یەک دەقیقە لە کاتەکانی بۆ تێگەیشتن لێی بەهەدەرنادات.

ئێمــەش ئەوە دەزانین کە هــۆکاری دووەمیان

بناغەی ئەوجۆرە هەڵوێستەیە، کە زۆرینە دەیگرنەبەر لە هەر بارێکی نوێدا. هەر بۆ نموونەش کاتێک زانا لیستەر Lister شێوازەکانی پاکژکردنەوەی بڕینی لە نەشـــتەرگەریدا هێنایە کایەوە، بە گاڵتەجاڕیی توونـد وەڵامدرایەوە، تەنانەت لەلایەن هاوپیشەکانی خۆشییەوە.

بەڵام ئـــەوەی ئـــەم زانایە پێشکەشـــی کرد، ئەمڕۆ جێی ڕەزامەندییـــە لەلایەن هەموو ئەوانەوە کە لەگەڵ برینـــداری و بڕیندا مامەڵە دەکەن، هەر ئامۆژگارییەکانی ئەویشـــە کە لـــەم ڕۆژگارەدا بۆ شـــێوازەکانی پاکژی و خاوێنکردنەوە لە پرۆسەی نەشتەرگەریدا پەرەیان سەندووە.

هەرچۆنێک بێت، سایکۆلۆژیا زانستێکە پسپۆڕو مامۆســـتایان بەســـەر جەمـــاوەردا ســـەپاندیان، نهێنییەکـــەش ئەوەیـــە چارەســـەری بابەتـــی سەرنجڕاکێشـــەریان کردووە و ڕەفتارە ناڕاســـت و ناساغەکانی خەڵکیشیان وروژاندووە.

ئەم زانســـتە وەک لقێک لە لقەکانی فەلسەفەی پێش لەدایکبوونی مەســـیح بە ماوەیەک ســـەری هەڵـــداوە، یەکێـــک لـــە قوتابی و شـــاگردەکانی ئـــەم زانســـتەش بیرمەندی مەزن ئەرســـتۆ بووە، دەشـــتوانرێت لە ڕێـــی نووســـینەوە گرنگیدان بە زانســـتی دەروونناســـی بگەڕێنینـــەوە پێش ئەو

ســـەروەختە، بەڵام ئەرســـتۆی مامۆستای یەکەم، یەکەم کەسێکە کە کۆششی کردووە تا بەشێوەیەکی ڕێکوپێک لە شـــێوازی بیرکردنەوە و بڕوای خەڵک تێبـــگات، ئامۆژگارییەکانی ئـــەو لە یەکەم ڕۆژەوە جێی بایەخپێدان بوون، ئەرســـتۆ بایەخی داوە بە کێشـــەکانی هەستەوەری مرۆڤ، واتە چۆن هەست دەکەین، دەبیســـتین، چێژوەردەگریـــن، دەبینین، هەروەها گرنگیی داوە بە کێشەکانی خەیاڵکردنەوە، بیرهاتنـــەوە، بیرکردنـــەوە و بەڵگـــە هێنانـــەوە، ئەرســـتۆ زانیاریی لەبەردەســـتدا نەبووە سەبارەت بە کۆئەندامی دەمار، ئـــەو زانیارییە گرنگانەی بۆ سایکۆلۆژیای هاوچەرخی ئەمڕۆ ڕەپایەخن.

لـــەو سەردەمەشـــدا بە شـــێوەیەکی گشـــتی تێڕوانینی نۆژداریی بـــاوی ئەوکاتە قبوڵکراوە، کە بریتـــی بووە لـــەوەی ژیان بەوەوە پەیوەســـتە لە شادەمارەکانی خوێندا هەوا هەبێت و ئەم هەوایەش پرۆســـەی هەناسەدان مەیســـەر دەکات کە بووەتە بناغە بۆ ژیان، دەمارەکانیش هەســـتەکان ئاڕاستە دەکـــەن، بەڵگەش بۆ ئەوە، هەبوونی شـــتێکە لە ناخماندا، کە بیر لە دۆزەکانی ژیان دەکاتەوە.

پاش ئەرستۆ دەستەیەک لە ڕووناکبیران هاتنە گۆڕێ، کە بە کۆمەڵەی فەیلەســـوفە ڕەواقییەکان ناسراون، لە ئەرستۆ دوورتر ڕۆیشتن و ڕایانگەیاند:

توانســـتەکانی بیرکردنـــەوە تا پلەیەک لە گشـــت بوونەوەرانـــدا خۆڕســـکە، هەروەهـــا بڕوایـــان بە حیکمەتێک لە گیانلەبەراندا هەیە، کە ئەندێشـــەیی نییە، ئەو حیکمەتەش لە سروشـــتدا خەسڵەتێکی بۆماوەییە، بەڵام تەنیا مرۆڤ توانای بیرکردنەوەی هەیـــە و دەتوانێـــت بـــاش و خـــراپ لـــە یەکدی جیابکاتەوە.

لـــە ســـەردەمی هیلینیـــدا، ئەو دەمـــەی کە گریکییەکان و عیبرییەکان هەریەکەیان کاریگەریی هەبوو بۆ ســـەر کولتووری ئـــەوی دیکە، لەلایەن بزووتنـــەوە ئاینییـــە جیاوازەکانـــەوە بایەخدانێک تێبینی دەکرا، ئەم بایەخەش بەرەو ئەوە چوو کە سنوورێکی جیاکەرەوەی لەنێوان توخمە سروشتی و لـــە سروشـــتی بەدەرەکانی سروشـــتی مرۆڤی خولقاند. دیارە قەشـــە "پۆڵس" (پۆڵسی پیرۆز) لەوکاتەدا بەو ڕێنومایی و بۆچوونانە سەرسامبووە کە وتوویانە: خەســـڵەتەکانی جەستە جیاوازن لە خەسڵەتەکانی ڕۆح و گیان.

بەڵام لە ســـەدەی ســـێی زاینییـــدا، بیرمەند ئەفلۆتیـــن Plotinus لە ڕێـــی لێکۆڵینەوە لە چالاکییەکانی جەســـتە، ئەو شێواز و ڕێگەیەی لەو لێکۆڵینەوەیەدا بەکاریهێنا، کە لەم چرکەســـاتەدا میتـــۆدی تێڕامان لە خـــود یـــان لێوردبوونەوەی

ناوەکی ناسراوە IntrospectiveMethod، ئەم میتۆدەش بەواتای گەشتێکی کورت بەناو ژیری و ئاوەزەماندا بۆ ئەوەی ئاشـــکرای بکەین کە چۆن بیردەکەینەوە و خەیاڵ دەکەینەوە و..هتد.

بەڵام ئۆگەستین Augustine زانای لاهوتی و ئەدیبی مەزن، کە لە ساڵی ٤٣٠ی زاینییدا کۆچی کردووە، ئاســـەواری ئەم لێکۆڵینەوەیەی گرتەبەر، لـــە دووتوێـــی ئامۆژگارییەکانەوە ئـــەم تەرزە لە بیرکردنەوەی تێڕامانی جێگەیەکی شـــیاو و بڵندی هەیە لە دەروونناسیدا.

بەشـــێوەیەکی تایبەتـــی، ئـــەوەی شـــایانی گرنگییە لە پەرەســـەندنی فەلســـەفەی دێریندا لە چەرخی ئەرســـتۆوە تا ئۆگەستین، هەوڵدانێکە بۆ دابڕینی پرۆســـەی ژیری لە پرۆســـەی جەستەیی، ئەمـــەش بەتـــەواوی بـــڕوای پێ هێنـــراوە، وەک چـــۆن دواتر دەیبینین، چونکـــە کارلێکی کاریگەر لەنێوان ئەقڵ و جەســـتەدا هەیە، بەڵام تێدەگەین کە چۆن دەروونناســـی لە قۆناغە بەراییەکانیدا لە پەرەسەندنیدا پاش سەدەی دوازدە بەدوو ئاڕاستەدا پێشـــکەوت، چونکە هەوڵ و کۆششـــەکانی نێوان سەدەی پێنجەم و دوازدە زۆر کەم بوون: یەکەمین ئاڕاستە: بایەخدان بە پێکهاتە و کاری کۆئەندامی

دەمـــار، دووەمینیش: بایەخدان بـــە هەمەجۆریی ڕەفتاری مرۆڤ بە شێوەی تاک و کۆ.

لە لێکۆڵینەوەشماندا بۆ دەروونناسی دەتوانین ئەوە دەربخەین کە:

ا. ڕووناکبیر و نووســـەرە گەورەکان تێکۆشان بۆ تێگەیشـــتن لەچۆنیەتیی لێکدانەوەی ڕەفتاری مرۆڤ بە گشتی و هەڵســـوکەوتەکانی بە شێوەی نەخۆشی.

ب. لـــە چاخـــی ڕێنیســـاندا زانســـتێکی نوێ لەدایکبوو ســـەبارەت بە مرۆڤ، کە ســـەرنجی لە ئەرکە سروشتییەکانی دەدا وەک کرداری جودا لەو چالاکییانەی کە گیانێکی لەڕادەبەدەری سروشتیی هەیە.

بیرمەنـــدی نـــاوداری فەڕەنســـی دیـــکارت Descarte بـــە ڕوونی شـــێوازی میکانیکی لە لێکدانەوەی هزرو ڕەفتاری مرۆڤدا شـــرۆڤەکردووە، ئەوەش کاتێک گەیشـــتە زانینـــی گرنگیی لەش لە شـــێوەی تایبەت لـــە ڕەفتاردا، بـــڕوای بەوە هێنا کە توانســـتی مرۆڤ لە بیرکردنـــەوەدا دەکەوێتە دەرەوەی مێشـــکەوە، بەڵکـــو ئـــەو توانایەی لای خوداوە بۆ دێت.

بێگومان ئەمەش ئەوە دەردەخات کە توانستی بیرکردنەوە خۆڕسکە، بەوجۆرەش پشت بە ئەزموون

و كارایی جەستە نابەستێت، تەنانەت ئەوەی کە پەیوەستە بە هەستی ویژدانییەوە، هەستێک لە ئاراداد کە پەیوەستن بە جەستەوە، هەستێکیش هەن کە پەیوەستن بە گیان یان ئاوەزەوە.

یەکەمین بیرمەندێک کە بەرهەڵستی و دژایەتیی دیکارتی کردەوە، بیرمەند جۆن لۆک John Locke بوو. کە ئاشکرای کرد (لە وتارێکیدا بەناوی تێگەیشتنی ئادەمیزادی ساڵی ١٧٦٠) گشت زانیارییەکانمان بەرهەمی کارایی و رامانەکانمانن کە بەبێ ئەوان هزرەکان بوونیان نییە، شارەزایی و کارامەییشمان لە یەکێتیی هەستەوەرییە جەستەییەکانمانەوە سەرچاوەیان گرتووە لە دووتوێی ئەندامەکانی چاو و گوێ و ئەوانی دیکەوە...

بە بڕوای زانا جۆن لۆک هزرەکانمان لە دەرئەنجامی پوختەی تووخمگەلێکی دیاریکراووەیە بۆ هەموو کارایی و شارەزاییە جوداکانمان کە لە یەکێتیی یەکەیەکی تەواودا یەکیان گرتووە، بۆ وێنە بیرۆکەی داد لە دەرئەنجامی چەند کارامەیی و شارەزاییەکەوە دەستەبەر بووە، کە کردارە دادوەرییەکان دەگرێتەخۆ، ئەم تووخمە گشتییانەش کورتکراوەی هەمان شارەزایی و کارزانین کە لە یەکەیەکی تەواودا یەکیان گرتووە

و به بیرۆکه نـــاوزەد دەکرێت. جیاوازیی گەورەش لەنێوان هەڵوێستی جۆن لۆک و دیکارتدا لەوەدایە کە لـــۆک بڕوای وابوو پەیوەندی لـــە نێوان هزر و هەستەکانماندا لەئارادا نییە.

کاتێک بە ئاوەز بیردەکەینەوە، بەشێوازی هزر یان وێنەی زەینی بێت، پێویســـتە زانای ئەڵمانی هێربـــەرت ١٨٤١-١٧٧٦ (Herbert) بـــە هێند وەربگرین، بەخشِشـــەکانی لە بواری دەروونناسیدا کاریگەریی گرنگی هەیە لەسەر تیۆری پەروەردەیی، ئـــەو وای دەبینی کە ئاوەز کۆمەڵێـــک هزرە یان بارســـتاییەکە لە پەیوەســـتبوونی هەســـتی، کە تێدەکۆشـــێت بـــۆ داگیرکردنی شـــوێنی شـــیاوی خۆی. هزر و وێنە زەینییەکان ســـێ جۆرن: هزری لەیەکچوو، هزری ناکۆک و هزری جوودا.

هزری لەیەکچوو، لە کاتی جیاوازدا لەیەکدەچن، نموونەی ئەوەش خوێندنی باڵندەیە لە سبەیناندا، ئەمەش یەک بیرۆکە یان وێنەی زەینییە، خوێندنی باڵندەکەش لە ئێوارەدا هەمان شتە، کە وێنەیەکی زەینیی وێکچووە.

هزری ناکۆکیـــش، ناکۆک نین بـــە مانای دژ، بەڵکو لـــە جۆردا جیـــاوازن، بۆ وێنـــە خوێندنی باڵنـــدە و دەنگی گڕی پیاوێک جـــوودان. وێنەی زەینـــی جووداش، ئەو وێنانـــەن کە وێنەیان نییە.

بۆ نموونە: وێنـــەی زەینیی خوێندنـــی باڵندە لە وێنەی پارچە کولێرەیەک جوودایە. ئێســـتاش ئەو وێنە زەینییە جیاوازانە ئامادەن ڕێگە بەرەو مێشک بگرنەبـــەر، ئەگەر دوو وێنەی زەینی لە یەک کاتدا ئامادەبوون، لە یەک وێنەی زەینییدا دەتوێنەوە، بە مەرجی لێکچوونیان.

نموونەی ئەوەش یەکێتیی زنجیرەیەک لە نۆتەی موزیکییە لە یەک ئـــاوازدا، بەڵام کاتێک ئەم وێنە زەینییـــە جیاوازە لە کردارێکی درێژخایەنی ئاڵۆزدا یەکبگرن، بۆ وێنە سینەما، وێنەی جوڵاو دەبینین و گوێمان لە ژاوەژاوی دەنگە جووداکان دەبێت، لە دووتوێی کردارە ئاڵۆزەکانەوە وێنەی سینەماییەکی قسەکەرمان بۆ دەخەملێنێت، بەڵام ئەگەر تواندنەوە و ئاڵۆزی ئەستەم بوون، ئەوا لەنێوان وێنە زەینییە ناکۆکەکاندا کێبڕکێ دەردەکەوێت، ئەو کاتەش یان گوێ بۆ خوێندنی باڵندە یان دەنگی گڕی پیاوەکە دەگرم، لێرەشـــدا ئەو بیرۆکەیەیـــان کە بەهێزترە کێشـــەی یەکەم یەکلایی دەکاتـــەوە، ئەگەر مکوڕ نەبم لەسەریان یان هەڵاودێری نێوانیان نەکەم.

هەر کاتێک هـــزرەکان یان وێنـــە زەینییەکان ئاوەزیـــان بڕی هەرگیز ون نابـــن، ئەگەر هزرەکان بەرەو مەڵبەندی ئاوەز جوڵان، ئەوا تیشـــکۆییانە دەبێـــت و بە ئاشـــکرایی دەردەکەوێت، ئەگەر ئەو

کردارەشـــی ئەنجـــام نـــەدا، ئەوا یـــان دەبێت لە دەرەوەی ئاوەزدا و لە لێواری هەســـتدا جێگەیەک بۆ خۆی بدۆزێتەوە، لە پەراوێزێکی پێوانەییدا یان بەلای جیهانی نەستدا تێپەڕببێت.

هێربێرت-ی زانا پێشنیاری زۆری ئەوانەی کرد، کە زانا و دەروونناس فرۆید Freud سەلماندنی، زانایانی دوای ئەویش بەهەمان شـــێوە سەلماندیان و ڕاستیی ئەوە پاشتر دەبینین. سەرباری ئەوەش هێربێت کۆششی زۆری بۆ ئەوە کرد کە زەمینە بۆ دەروونناســـی خۆش بکات، کە لە پەروەردە نزیک ببێتەوە.

دەبێت ســـەرنجی ئـــەوەت دابێت کە پێشـــتر دەربارەی کۆمەڵە هزری نێو ئاوەز قسەم کرد کاتێک بیرۆکەیەک ڕاگـــوزەر دەکات، وەردەگێرێت ئەگەر جێگای شـــیاوی لەنێو ئەو کۆمەڵەیەدا دۆزییەوە، واتە لەنێو بارستایی درکپێکراوی ناوەکی-هەستیدا، با ئەوەش ڕوون بکەمەوە بەمشێوەیەی خوارەوە:

دەتوانیت بەشـــێوازێکی خێراتر لـــە کتێبێکی سایکۆلۆژیا تێبگەیت ئەگەر بیرۆکەیەکت سەبارەت بە بابەتی دەروونناســـی هەبێت، بەواتای ئەگەر لە ئاوەزتدا کۆمەڵێک هـــزر هەن، کە پەیوەندییان بە سایکۆلۆژیاوە هەیە، ئێســـتاش ئامانجی پرۆسەی پـــەروەردە چاندنی هزرەکانە لـــە ئەقڵی منداڵدا،

هێربێـــرت پێـــی وابوو ئەوپـــەڕی داناییـــە ئەگەر مامۆســـتا توانیی بە هزرەکانـــی نێو ئەقڵی منداڵ ئاشـــنا بێت، هەر لەبەر ڕۆشـــنایی ئەوەی هێربێت پێشکەشـــی کرد ئەو هزرە نوێیانەیە کە بەشێوازی گونجاو و ماقووڵ دێنەدەرەوە لەو کۆمەڵە هزرانەی لەنێو ئاوەزدا هەن.

نموونـــەی ئەوەش، کاتێک مامۆســـتا وانەیەک سەبارەت بە دابونەریتی باڵندە بە خوێندکارەکانی دەڵێتـــەوە، کە منداڵان وا ڕاهاتوون ببینن و بزانن دەربارەیان، پاشـــان ئـــەو زانیارییـــە نوێیانە بەو کۆمەڵە هزرە تایبەتانەوە دەبەستنەوە.

پاش ئەوەی بۆچوونـــی هێربێرتمان تێپەڕاند، بـــەوەی کـــە ئەقڵ کۆمەڵێـــک هزرن، گشـــتییان لـــە پێناوی هەژموونیدا تێدەکۆشـــن، بـــا ڕامانێک لـــەو پەرەســـەندنە گرنگـــەی دیکـــەدا بکەین لە دەروونناســـیدا، کـــە بەزانســـتی فراســـە الدماغ فرینۆلۆژی Phrenology ناودەبرێت.

ڕەنگە زانیاریی ســـاکارت لەبارەی ئەم زانســـتەوە هەبێـــت، زۆرجار نەخشـــەی ڕوونکردنەوەی ســـەری ئادەمیزادێک دەبینی کە ئاماژە بەبەشەکانی مێشکی دەکات بەنـــاوی ناوچەی یاد و ناوچـــەی بیرەوەری و ناوچەی قســـە، ئەم نەخشـــەیە لە گۆڕەپانی تایبەت بەنمایشە کلاسیکییەکان لە دەرەوەی چادری ئەو پیاوە

هەڵواسراوە کە بەپیاوی فراسە یان چاکبین ناسراوە.

ئـــەم پیـــاوە ڕایدەگەیەنێت کە لـــە توانایدایە ئەو زانیارییەت پێببەخشـــێت کـــە توانای ئەقڵی جۆراوجۆرت هەیە، زانیاریت دەربارەی کەســـێتیی خۆت پێشکەشدەکات، تەنیا بە دەستلێدانی شوێنە دەرپەڕیوەکانی ســـەرت، بەڵام ئەگەر ئەم تیۆرەو شـــێوازەکەی ڕاســـت بوونایە، ئەوا دەروونناسان دەیانتوانی هەزاران سەعات سوودمەند بن و بەفیڕۆ نـــەدەن لە هەوڵیاندا بۆ مەزەندەکردنی توانســـتی تاک و کەســـێتییەکەی، بەڵام بەداخەوە ئەم بڵقە وەهمـــی و فرینۆلۆژییانە بەخێرایی تەقین و لەگەڵ بادا ڕۆشتین.

فرانز جۆزێـــف گال Franz Josef Gall ١٧٥٨–١٨٢٨ ئەو زانایە بوو کە تیۆری فراســـەی مێشـــکی داهێنا، کە هەر لـــە منداڵییەوە گرنگ و بایەخی نائاســـایی بەپەیوەندیی نێـــوان قەبارە و شـــێوەی کەللەســـەری هاوڕێکانی و توانای ئەقڵی و خەسڵەتی کەسێتییان دەدا، ئەو وەک گەنجێکی کۆششـــکار خوێندنەکەی لە بـــواری توێکارزانیدا یارمەتیدەری بوو لە پەرەسەندنی ئەم بایەخپێدانە.

پاش ئەوەی لەڕێی نەخۆشخانەکانەوە زانیاری زۆری کۆکـــردەوە، تیـــۆری نـــاوداری فرینۆلۆژی Phrenology داهێنـــاو لـــە ئەوروپـــادا کۆڕ

و سـيمينارى لەبـارەوە سـازدا و سـەركەوتنى بەدەستهێناو بايەخى ميللى لە ئەمەريكا و بەريتانيا وروژاند. بەڵام توێژينەوەكان لەسەر مێشك ئەوەى سەلماند كە ئەم تيۆرە لە بناغەوە درۆيە.

هەرچۆنێك بێت، گال Gall نووشووستى هێنا لەو هەوڵەيدا كە دەيويست جوگرافياى سەر بكاتە تەرازوو يان پێوەرێك بۆ توانسـتى ئەقڵى، بەڵام سـەركەوتنى بەدەسـتهێنا لەو بوارەدا كە دڵنياى كردينەوە پەيوەسـتيى توندوتۆڵ لەنێوان ئەقڵ و مێشكدا هەيە، لە دەركەوتنى ئەگەرى چڕبوونەوەى هەڵچوونە دياريكراوەكان لەمەشدا گال شايانى ڕێز لێنانى گەورەتر بوو لەوەى چنگى كەوت.

لێكۆڵينـەوە سـەبارەت بـە سـايكۆلۆژياى هـزر و بەهرە ژيرييـەكان مەحاڵـە، ڕۆژێك دێت پێويستيى بە تێگەيشـتنێكى ڕاستيى كۆئەندامى دەمارييە، لەوانەش مێشـكى مرۆڤ، ئەگەر ئەقڵ لە كۆمەڵێك هـزر پێكهاتبێت، كە لە ڕێى ئەندامە هەسـتەوەرييەكانەوە بيگەنێت، داخۆ دەبێت چى بقەومێت لەنێوان شتى بينراو و كارامەيى كردارەكى بۆ بينينى، بيرۆكەى ئەو شتەش چييە؟ ئەى چۆن درك بەو شتە و شتەكانى ديكە دەكەين؟

مەزەنـدە كردنى جـۆن لۆك تەواو دروسـت بـوو كاتێـك ويسـتى بيسـەلمێنێت كە گشـت

زانیارییەکانمـــان لە دەرئەنجامی شـــارەزایی پێش وەختە و تێڕامانەکانمانەوە خەملێون کە بێ ئەوەش هزرەکان بوونیان نییە، شـــارەزایی و کارامەیشمان بریتییە لە یەکێتی هەستە جەستەییەکانمان لە ڕێی ئەندامە هەســـتەوەرییەکانەوە: وەک چاو و لووت و گوێ...

هەوڵە فیزیۆلۆژییە جدییەکان بۆ بەرپەرچدانەوەی پرســـیاری ســـەبارەت بە چۆنییەتیـــی وەرگرتنی هەســـتەکان لە هەموو ڕاو هەستە کارتێکراوەکاندا، تەنیا لە سەرەتای نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا دەستی پێکرد.

زانای ســـکۆتلەندی چارلـــس بێل Charles Bell دوو جـــۆر دەمـــاری دۆزییـــەوە، ئەوانیش: دەماری هەستەوەری و دەماری بزوێنەری.

دەماری هەســـتەوەری، وریاکەرەوەی هەســـتی دەگوێزنـــەوە بۆ مێشـــک، دەمـــاری بزوێنەریش، وەڵامدانەوە دەگوێزێتەوە بۆ بەشـــە گونجاوەکانی لەش.

ئەم دۆزینەویە هێند پڕ بایەخ و بەهادار بوو بۆ ئەو زانایانەی لە لێکۆڵینەوەی کاری جۆراو جۆری مێشـــکدا گەشـــتبوونە قۆناغی کۆتایی. یەکەمین زانایەک لە کایەی فســـیۆلۆژیدا زانای سکۆتلەندی پێیـــر فلۆرانـــس Pierre Flourens بوو کە

تاقیکردنەوەکانی لەسەر مێشکی کۆتر بەئەنجام دا.

ئەم کارەشی جیاواز بوو لە کاری فرینۆلۆژییەکان، چونکە کارەکەی مۆرکی پرسی زانستی جێگیری پێوە دیار بوو، ئەوەی سەلماند کە مێشک وەک گشت کاردەکات، کاتێک هەر بەشێکی ئامادەباشی تێدا دەبێت، نەک بە بەشی جوودا وەکو چۆن گاڵ و قوتابییەکانی بڕوایان وابوو.

بوونیاد و سروشتی پێکهاتەی مێشک بوونە بابەتی زانستی گرنگ، بەخێرایی ئەوە دۆزرایەوە کەوا مێشک لە دوو ماددەی جیاواز پێکدێت: ماددەیەکی سپی و ماددەیەکی خۆڵەمێشی.

ماددە خۆڵەمێشییەکە لە ژووری دەماری پێکهاتووە و ماددە سپییەکەش لە ڕیشاڵی دەماریی گوێزەرەوە پێکهاتووە.

زانای سکۆتلەندی مارشاڵ هۆڵ Marshal Hall ئەوەی بۆ دەرکەوت کە ڕەنگە جووڵەی جەستەیی دیاریکراو هەبێت بەبێ یارمەتی مێشک ڕووبدات، تاقیکردنەوەکانی لەسەر هەندێک گیاندار ئەنجام دا، کە سەربڕدرابوون، ئاکام و دەرئەنجامەکان ئەوەیان ئاشکرا کرد کە هەندێک جووڵەی جەستەیی لە دەرەوەی چێوەی هەست یان کۆنترۆڵی ویستدان.

ئەزموون و تاقیکردنەوەی زۆر لەسەر

کۆئەندامـــی دەماریی و دۆزینـــەوەکان، بایەخدانی بـــە ئەندامەکانی هەســـتەوەرییەوە قوڵترکردەوە، نـــاوداران و ناوگەلێکـــی زۆر ناســـراو هـــەن کـــە خوێندکاری تێکۆشـــەر لە دەروونناســـیدا باشیان دەناسن و لەوانەش زانا: هێلمۆلتز Helmoltz و هێرینـــگ Hering و وێبەر Weber و فیخنەر Fechner، کە تیۆرییان ســـەبارەت بەبینین و زانا هلمولتز دەربارەی بیستن کاری کردووە.

بـــەڵام زانایان وێبەر و فیخنـــەر کارو خزمەتی مەزنیان لەکایەی دەســـتلێدان و توانستی جیاوازی لەنێوان کێشـــە جیاوازەکاندا پێشکەش کرد. هەر لە ڕۆژگاری ئەواندا هەردوو هەستەوەریی بۆنکردن و چێژوەرگرتـــن خوێندراو لێکۆڵینەوەیان لەســـەر کـــرا، ویبەڕی زانا لەم کایەیەدا خزمەتی بەرچاوی پێشکەش کرد.

دەرئەنجامـــی ئـــەو ئەزمـــوون و تاقیکردنەوە فسیۆلۆژییانە و دۆزینەوەکان هەنگاوی گەورە بوون بـــەرە و بڕوابوون بەوەی بیر و هەســـتی ویژدانی و ویســـت و ئارەزووەمان و دەکرێت شـــرۆڤە بکرێن پێکەوە بە زمانی کۆئەندامی دەمار.

بەڵام پشـــکنینەکان بە وردی ئەوەیان ئاشکرا کرد، کە تێگەیشتنی مەتریاڵی لە پرۆسە ژیرییەکان ناکرێت بەرجەســـتە بکرێن و بپارێزرێن، هەرچەندە

کەس ناتوانێت نکۆڵی لە گرنگیی ڕۆڵی کۆئەندامی دەمار لە کرداری ئەقڵی و هەڵسوکەوتماندا وەک گشت بکات، تا چاخی چارلس داروین Charles Darwin بایەخدان بە دەروونناسی چڕبووبووەوە لە چۆنیەتیی دەستکەوتنی زانیاری لەلایەن مرۆڤەوە لە جیهانی دەوروبەری خۆیەوە و چۆن وەک ئاکامی شارەزاییەکەی کارلێکی لەگەڵدا دەکات.

بەڵام یەکێک لە هەرە دیارترین کارەکانی لە سەردەمی داروین-دا پێشکەش کرا، فاکتەرێکی نوێ بوو لە لێکۆڵینەوەی دەروونناسیدا کە ئەویش بیرۆکەی پەرەسەندن بوو: هەموو شێوەکانی بوونەوەرە زیندووە باڵاکان لە شێوە نزمەکان پەرەیانسەند، هەروەها پێویست بوو تێبینیی لایەنە هاوبەشەکانی ڕەفتاری مرۆڤ و ڕەفتاری گیانلەبەران بکرێت.

هەڵەشە ئەگەر بووترێت کە داروین یەکەمین کەسێکە بیرۆکەی پەرەسەندنی ڕاگەیاندبێت، بیرۆکەکە زۆر کۆنترە لە داروین، بەڵام لە ڕاستیدا ئەوبوو کە شێوەیەکی تایبەتی پێبەخشی، پاش ئەوەی ساڵانێکی دوورودرێژ لە توێژینەی جیددی کاری دەکرد.

لەهەمان ماوەدا، هەربەرت سپنسەر Herbert Spencer کە پرەنسیپی دەروونناسیی نووسی

لە ساڵی ١٨٥٥دا، بایەخی هاوشێوەی بە بیرۆکەی پەرەسەندن دا. لەنێو ئەو کارانەی کە لە گۆشەی بایۆلۆژییەوە پێشکەشی دەروونناسیی کرد، ئەو بڕوایە کە دەڵێت خەسڵەتە وەرگیراوەکان لە باوکانەوە بۆ ڕۆڵەکانییان دەگوێزرێنەوە، ئەم بۆچوونەش بە پەرگیری ناوبراو هێرشی کرایە سەر، ویسمانweismanی ڕەخنەگر هێرشی کردە سەر، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو وێنە شۆڕشگێڕییەی تیۆری پەرەسەندن هەیبوو، بەڵام بێبەری نەبوو لە ڕاستی.

هەر لە ڕۆژگاری سپنسەرەوە دەروونناسەکان ئەو بڕوایەیان لەلا گەڵاڵەبوو، کە دەڵێت: هەموو تاکێک خەسڵەتە نەژادییەکانی بۆ دەمێنێتەوە، هەرچەندە هەندێکیان بڕوایان وابوو خەسڵەتە وەرگیراوەکانی باوک دەگوێزرێنەوە بۆ نەوەکان.

ئەوەی کە داروین و سپنسەر پێشکەشیان کرد بۆ سایکۆلۆژیا، شایستە و شایانی وتن بوون، ئەویش ئەوەبوو ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە لەسەر ئەقڵی ئادەمیزاد بە پێویست دانرا، نەک هەر لە پەیوەندیدا بە ژینگەوە، بەڵکو بەنیسبەت پەیوەندی بە باکگراوند و پێشینەی بۆماوەییشەوە.

سروشتییە کە ئەو جەختکردنەوەیە ببێتە مایەی وروژاندنی بایەخدان بە دەروونناسیی گیانداران، لە

زانا دیارەکانی ئـــەم بوارەش بریتی بوون لە فابەر Faber، کە لێکۆڵینەوی ســـەبارەت بە ڕەفتاری مێروو ئەنجام دا. زانا ڕۆمانس Romanes کە لێکۆڵینەوەی سەبارەت بە گیانلەبەران ئەنجام دا، هەڵەی گەورەشـــی کرد لەوەدا کە ڕەفتاری مرۆڤی لە ڕەفتاری گیانلەبەرەوە هەڵهێنجا.

هەروەهـــا زانـــا مـــۆرگان Morgan کـــە شـــێوازی چیرۆکئامێـــزی چەواشـــەی ڕۆمانس-ی زانای ڕاســـتکردەوە، بە پێشکەشـــکردنی یاسای کورتکردنـــەوە Low of Parsimony کـــە بەپێی ئەم یاســـایە وا پێویســـت دەکات ڕەفتاری گیانلەبەر بە ئاسانترین شـــێواز و لەڕێی و وشەی سادە لێکبدرێتەوە، بە مەرجێک هەموو ڕاستییەکان لەبەرچاو بگیرێت.

بۆنموونە دەربارەی ئەوە، چیرۆکی سەگی ئەو شـــوانەیە کە دەچێتە کڵێسا لەگەڵ خاوەنەکەیدا. بە پێودانگی شێوازی چیرۆکئامێزی (تیۆرییەکەی ڕۆمانس) ئەو سەگە دەچێت بۆ کڵێسا، لەبەر ئەوەی وەکـــو خاوەنەکەی دیندارە، بەڵام بەپێی یاســـای کورتکردنەوە، دەبێت بڵێین: ئەو ســـەگە چوو بۆ کڵێســـا لەبەر ئەوەی دەیەوێت لەگەڵ خاوەنەکەیدا بێت. بێجگە لەو زانایانەی ناومان هێنان پێشـــتر، دەبێت ناوی هەریەک لە ســـۆرندایک Thorndike

له ئەمەریکا و کۆهلەر Kohler له ئەڵمانیا بێنین.

زانایەکی دیکه کــه کاری فره لایەن و بایەخی جیاوازی له دەروونناســیدا هەبــووه، پاش داروین و سپنســەر یەکێک بوو لــه لایەنگرانی ئەنگێزەی هەقیقــەت له لێکۆڵینــەوەی ڕەفتــاری مرۆڤ و گیانلەبەرانــدا وەک یــەک. یەکــەم کاری گرنگی سەبارەت به بۆماوەی Hereditary Genius بلیمەتی ئەنجام دا. که به پاڵپشتی تیۆری بۆماوەیی بوو، به ڕای ئــەو: بلیمەتی و هەڵکەوتوویی لەنێو بنەماڵه و خێزانەکاندا دەگوێزرێنەوه، ئەم شــتەش به دیوێکدا ڕاســته و بــه دیوەکەی دیکەدا دەبێت ســڵ له بڕواپێکردنی بکەینەوه، چونکه ناتوانرێت به ئاســانی و تێروتەسەلی توانستی ژیریی شرۆڤه بکرێت و لێکبدرێتەوه.

لەپاڵ بۆماوەییدا پێویسته هۆکارەکانی دیکەش بەهێند وەربگرین، بەتایبەت ئەوەی که پەیوەندیی هەیه بــه ژینگەوه، بۆ ئــەوەی مافیش بدەین به گالتۆن دەبێت به ڕاشــکاوی بڵێین که ئەو هۆکاری ژینگەی فەرامۆش نەکردووه بەتەواوی. هەرچۆنێک بێت لێکۆڵینەوەکەی دەربارەی بەهرەی خۆڕســکی تــاک، له ئەنجامدا گەیاندیــه بابەتی چاکترکردنی وەچە، واته زانستی چاککردنی ڕەگەزی ئادەمیزاد.

لێکۆڵینــەوی بۆماوەیی تاقــه خزمەتێک نییه

کـــه گالتۆن پێشکەشـــی ئەم زانســـتەی کردبێت، لێکۆڵینەوەکـــەی ســـەبارەت بـــە بیرداهاتـــن و خەیاڵکردنەوە بە سروشتی خۆی زیاتر پەیوەندیی هەبـــوو بـــە دەروونناســـییەوە وەک لـــە بۆماوە، ئامانجـــی لێـــرەدا ئـــەوە بـــوو دۆزینـــەوەی ئەو شـــێوانەی خەیاڵکردنەوە بوو کە تاکەکان لەکاتی یادکردنـــەوەدا بەکاریدەهێنـــن. لەنێـــو دۆزینەوە گرنگەکانیـــدا: یادکردنەوەی بینـــراو بووکە لەنێو خەڵکی نەخوێندەواردا بەتایبەت منداڵان باوە.

هەرگیز ئەم لێکۆڵینەوەیـــە کۆتایی بە گالتۆن نەهێنـــا، چونکـــە تا ئێســـتا ژمارەیەکـــی زۆر لە خوێندکارانی توێژەری ســـەرقاڵ کردووە. سەرباری ئەوەش گالتۆن بایەخی زۆری بەتوانســـتی ئەقڵی تاک داوە، پشـــکنینەکانی ئاماژە بۆ سەرەتای ئەو کارە سەرنجڕاکێشـــەرە دەکەن، کە دەروونناســـە پەروەردەییەکان لە ئێســـتادا پراکتیزەی دەکەن، کاتێک لەڕێی تاقیکردنـــەوەی تاکەکانەوە زیرەکی مرۆڤ هەڵدەسەنگێنن.

ئەگەرچـــی هەریەکـــە لە کاری فســـیۆلۆژی و کاری ئەزموونـــکاری چێژبەخشـــن، بەڵام زۆرینەی هزرەکانی نێو دەروونناســـی لە ئەقڵی فەیلەسوف و بیرمەندەکانەوە سەرچاوەیان گرتووە، کارەکانی ئەوانیـــش بە دەروونناســـی سیســـتمی ڕێکوپێک

ناونراوە، کە جوودابوون لە سایکۆلۆژیای فسیۆلۆژی و سـایکۆلۆژیای ئەزموونی، دەتوانین بیرمەندان: ئەرسـتۆ و ئۆگەسـتین و ئەفلۆتیـن و دیکارت و کۆمەڵێکی دیکە و لەوانـەش: لۆک و هێربێرت لە قوتابی هەمان قوتابخانە و ڕێباز دابنێین.

لە پێناوی ئەوەی ئامانجمانە بیگەینێ، دەکرێت چاوێک بە کەسـایەتییە سـەرەکییە ناودارەکانی چاخی نۆزدەدا بگێڕین. میل J.S. Mill بەرامبەر بـەو بیرمەندانە وەسـتایەوە، کە بـە بیرمەندانی ڕێبازی پەیوەندیداری (Associationists 1) ناسرابوون، کە باوکیشی یەکێک بوو لەوان.

ئـەو بیرمەند و زانایانە بڕوایان وابوو کە ئەقڵ بریتییە لە هزری پەیوەسـت پێکـەوە، بەڵام میل وای دانا ئەوە بەشـێکە لە کیمیای ئەقڵ، ئەوەشی بەدرۆخسـتەوە لەبـەر ئەوەی گوایـە نەیتوانیوە چۆنیەتیی باوەڕهێنان بە شـتەکان ڕوون بکاتەوە، واتە دارشـتنی ڕێسا و دانانی تیۆرییەکان لەهەمان بیر و هزر، ڕەخنەکەی میل ڕاستبوو هەرچەندە بە تەواوەتی دانەبڕابوو لە ڕێبازی پەیوەندیداری.

یەکەمین کەسێک کە دەروونناسیی بە زانستێک و بابەتێکی سـەربەخۆ دانا و بە لقێک لە لقەکانی فەلسـەفە و فسـیۆلۆژیای دانا، زانا ئالێکساندەر بەیـن Alexander Bain بوو کە کاتی خۆی

بۆ ئەم زانســـتە تەرخانکرد یەکەمین کەسێک بوو کتێبێکی لێکۆڵینەوەی لەبارەوە دانا.

ئەم کتێبە لە دوو بەشدا دەرکەوت: یەکەمیان: هەستەکان و ئەقڵ ساڵی ١٨٥٥، دووەمیان: ویست و هەڵچوونـــەکان ســـاڵی ١٨٥٩، لە ســـەروەختی دەرچوونیاندا زۆر ســـوودمەند بوون و تا ئێستاش دەتوانین بەپەســـەندکردن و بایەخی زۆرەوە چەند بەشێکی تەواویان لێ بخوێنینەوە.

بەین Bain لـــە هەوادارانی ئەو بیرۆکەیە بوو کە دەیگوت: بۆ تێگەیشـــتنی ئەقڵ بەشـــێوەیەکی ڕاستەقینەیی، دەبێت زانیاریی بنەڕەتی دەربارەی جەســـتە وەدەســـت بێت. بـــەلای ئـــەوەوە ئیدی وتووێژ ســـەبارەت بە پەیوەندی ئەقڵ و جەستەوە نامێنێت، چونکە بە دوو زنجیرەی هاوتەریب وێنای کردبوو. لەو چرکەیەدا کە کردارە ژیرییەکان دەست پێدەکەن، کـــردارە جەســـتەییەکانیش چوونیەک دەست پێدەکەن و بەپێچەوانەشەوە هەر ڕاستە. لە ڕاستیدا ئەم کردار و پرۆسانە بە هەردوو جۆرەکەی لە دوو شـــەمەندەفەر دەچن، کە لەسەر دوو هێڵی هاوتەریب پێشبڕکێ بکەن.

زانـــا بەیـــن Bain بەرامبـــەر بـــە ڕێبـــازی پەیوەندیداری و قبوڵکردنی لەگەڵ بڕوای میل زۆر نزیکن، بەڵام ئەمیان گرنگـــی زیاتریدا بە هۆکاری

تێکۆشـــان و ئەنگێزەکان ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەقـــڵ وەک مەکینە یان ماشـــێنێک کارناکات هـــەروەک چـــۆن ڕێبـــازی کۆنـــی پەیوەندیداری ڕایگەیاند، چونکە چالاکی کاتی ژێری لە دەرەوەی مەملەکەتی هزرەکاندا بوونی هەیە.

لۆتز Lotze فەیلەسوف و بیرمەندی ئەڵمانی جەختـــی لەســـەر پەیوەندی ئەقـــڵ و کۆئەندامی دەمار کردووەتەوە، هەرچەندە کە ئاماژەی بەوەی گۆڕانی ئەقڵ بۆ پەیوەندیی فسیۆلۆژی ئاڵوگۆڕکراو ئەســـتەمە، ئەمـــەش ڕیفۆرمیێکی کاتـــی بوو بۆ ئاڕاستەکانی هزر بوو لەو سەردەمەی ئەودا، کاتێک فسیۆلۆژیســـتەکان ســـەرقاڵی لێکۆڵینـــەوە بوون لەسەر کۆئەندامی دەمار.

لۆتز زانایەکی فســـیۆلۆژی بووە، بەڵام بەهۆی بایەخدانـــە فەلســـەفییەکەیەوە لـــە لێکدانەوەی ماددییانـــەی ئەقڵـــی ئادەمیزاد ئـــازادی بوو. لە هەقیقەتدا ئێمـــەش قەرزارباری ئەوین لە بەرامبەر سەرزەنشت و ئامۆژگارییەکانی بۆ زانایانی ڕێبازی ماددی.

یەکێکی دیکە لەو زانایانەی لە دەروونناســـیی سیستمیدا کۆششیان هەیە، زانا سیلی Sally-ە، کـــە کتێبەکـــەی ســـەرەتایەک لە دەروونناســـیدا جێـــی کتێبەکەی بەیـــن Bainی گرتەوە و وەک

کتێبێکی فێــرکاری لەنێو خوێندکارەکاندا بڵاوبۆوە و دەخوێندرایەوە.

زانایەکــی دیکە کــە وارد Wardە کە وتارە سەرنجڕاکێشــەکەی لــە چاپی نۆیەمــی دائیرەی مەعاریفی بەریتانیدا نووســی، کە پاشتر لە چاپی یازدەیەمدا بەرفراوانتری کــرد. لەکاتێکدا کە لۆتز گورزێکی کوشــندەی لە لێکدانــەوەی مادییانەی ئەقڵ وەشاند، واردیش هەمان هەڵوێستی بەرامبەر بــە زانایانــی پەیوەندیــداری نوانــد، ئەویش بە پەردەلادان لەسەر نووشووستی ئەوان لە لێکدانەوە و بیانووهێنانەوەی گونجاندنی ئەقڵ و داهێنانداً.

نووســەرێکی دیکە لەوانەی بە لێشاو کتێبەکانی دەخوێندرێتــەوە و دەخوێندرێــت، زانــا ســتاوت Stout–ە کــە کتێبەکەی کورتەیــەک دەربارەی دەروونناســی جێگای بەرزی داگیرکــردووە لە تاقی کتێبخانــەی هەمــوو خوێندکارە کۆششــکارەکانی خوێندنی دەروونناسیدا.

ناودارتریــن دەروونناســی سیســتماتیکی Systematic Psychology لە ئەمەریکا زانا ولیەم جیمس William James-ە، کە ئەویش وەک زاناکانــی پێش خۆی لەکایەی فســیۆلۆژییەوە دەبێتــە دەروونناس، کە دواجار وەک فەیلەســووف و بیرمەندێک دەرکەوت، بەڵام پێویســتی بە ڕوونی

و ئاشــــكرایی بوو. هەر کەسێک بخوازێت دوو بەرگی کتێبەکەی پرەنسیپەکانی دەروونناسی بخوێنێتەوە، ئەوا لە شێوازی خستنەبەر چاوی بابەتەکەیدا هەست بەبێزاری ناکات.

بێســــوودە ئەگەر هەوڵ بدەین کارەکانی جیمس لە بواری سایکۆلۆژیادا کورت بکەینەوە لەم تێڕوانینە کورتەدا سەبارەت بەمێژووی ئەم زانستە.

پێش ئەوەی سایکۆلۆژیا لەنێو زانستەکاندا جێی خۆی بکاتەوە، پێویست بوو کە هەندێک تاقیکاری بەئەنجام بگەیەنێت بۆئەوەی زیاتر بابەتی بێت، لەم بوارەشدا گالتۆن Galton کاری زۆری کردووە.

بەڵام زانای ئەڵمانی واندت Wandt لە شاری لاینبــــرگ، بیرکردنــــەوەی لەســــەر کارێکی گرنگی سەرســــامکەر چڕکردەوە لەبواری ســــایکۆلۆژیای ئەزموونیــــدا، کــــە دواتر دەگەڕێمــــەوە لای واندت و پەیوەندیــــی ئــــەو بەقوتابخانەی دەروونناســــیی تێڕامانــــی ناوەکییــــەوە Psychology Introspective.

لێــــرەدا دەکرێــــت بیــــروڕای ئــــەو زانایە ڕوون بکەینــــەوە کــــە پێــــی وایــــە ئەقــــڵ لەهەســــتی پەیوەســــتیدار پێکهاتــــووە، بەمشــــێوەیە ئەویش دەبێتە لایەنگــــری نزیکی هێربێت لە زانیارییەکانی لەسەر هزر و وێنەی زەینی و زاراوە هونەرییەکاندا،

که دەربارەی تواندنەوەی هـــزرەکان و ئالۆزییانی نووســـی، زیاتر لەوەش ڕۆیشـــت و ســـەبارەت بە وەرگرتـــن Assimilation قســـەی کـــردووە، واتە وەرگرتنێکـــی میتاپۆلیزمییانە و میتاپۆلیزمی خـــۆراک، کـــە بریتییە لە پرۆســـەی وەرگرتن یان هەڵمژینی هەستێک بۆ هەستێکی دی.

وانـــدت بیرۆکەیەکـــی نوێی بۆ دەروونناســـی پێشـــکەش کرد کە بریتی بوو لە تیۆری هەســـتی ویژدانی سێ ڕەهەندی Theory of Feeling.

پێشتر وادەزانرا کە هەســـتی ویژدانی بریتی بووە لـــە خۆشـــی و خەمگینی و مـــاوەی بەردەوامی و قووڵیان، بەڵام بەلای واندت‌ەوە ســـێ کۆمەڵە لە هەســـتی ویژدانی جووت جەمسەری هەن و بریتین لە: خۆشـــی و دڵتەنگی، شڵەژان و خاو بوونەوە، هەروەها هێمنی و دڵەڕاوکێ.

لـــە تاقیگەکەی خۆیـــدا لە شـــاری لاینبرگ، زۆرێک لە خوێندکارە بەجۆشـــەکانی خۆیان خستە ژێر تاقیکردنـــەوەی دەروونییەوە، کە واندت خۆی سەرپەرشـــتیی دەکرد و ئامێرێکی بەکاردەهێنا کە بە شـــێوازێکی تایبەت بۆ ئەو مەبەستە دروستکرا بوو بە مەبەستی پێوانەکردنی وەلامدانەوە ئەقڵییە گونجاوەکان بۆ هەر وریاکەرەوەیەکی جیاواز و جیا لە یەکتری.

تاقیکردنەوەی دیکە ئەنجامدران لەسەر بینین و بیستن و دەستلێدان (بەرکەوتن) و چۆنیەتیی پێوانەی کات و شوێن و پێکەوەبەستنی وشەکان چەند دەخایەنن و چۆن وریایی قڵپ دەبێتەوە و چۆن لەنێوان تاکەکاندا جیاواز دەکەوێتەوە. تاقیکردنەوەش سەبارەت بەچۆنیەتی فێربوونمان بەئەنجام گەیەندرا.

وا چاوەڕوان دەکرا کە سایکۆلۆژی ئەزموونکاری ببێتە هۆی وروژاندنی ڕەخنە، بەڵام وره و جۆشی ئەوانەی تاقیکردنەوەکانیان ئەنجام دەدا، ڕەخنەگران نەیانتوانی شکستییان پێ بهێنن، هەربۆیەشە کارەکانیان بەجۆش و خرۆش و پلاندارێژییەوە بەرەو پێشەوە ڕۆیشت.

ئەمڕۆش لە بەریتانیا و ئەمەریکا، ئەو خوێندکارانەی بابەتی سایکۆلۆژی دەخوێنن و بۆ وەدەستهێنانی پلەی زانستی، پێویستە چەندان سەعاتی ئەزموونگەریی لەلابۆرەکانی سایکۆلۆژیادا بەسەربەرن. لەڕاستیدا هەردوو دەروونناسان لە شاری ئەدنبەرە د. دریفەر Dr. Drever و د. کۆلنز Dr. Colins ڕاستییان وتووە کاتێک دەڵێن: (ئیدی لەمڕۆوە سایکۆلۆژی بێ بەشی ئەزموونکاری، پارادۆکسێکی مێژووییە)هەر شتێک لە غەیری زەمەنی گونجاویدا ڕوودات. هەروەها

ناتوانین خۆمـــان بەدوور بگرین لە دابەشـــکردنی ســـایکۆلۆژی بۆ لـــق یـــان بەشـــەکانی، چونکە کۆبوونـــەوەی زانیاری بەچەشـــنە جیاوازەکانی و چەندایەتییانەوە، لە ناوەڕاســـتی سەدەی نۆزدەدا توێژەرانـــی هان دا کە بابەتـــی تایبەت هەڵبژێرن و خۆیانی بـــۆ تەرخان بکەن، ئیـــدی لێکۆڵینەوە سەبارەت بە گەلان وەک لێکۆڵینەوەیەکی دەروونی دەســـتی پێکرد لەلایـــەن بیرمەنـــدان و زانایانی ئەڵمانی هێـــگڵ Hegel و واندت Wandt کە پێشتر باسمان لێوەکرد.

هەروەهـــا زانـــای دەروونی فەڕەنســـی کۆمت Comte و کتێبـــە ئەنترۆپۆلۆژییەکانـــی تایلۆر Taylor و ســـێرجۆن بـــۆک Sir John Lubbock ی تەکانێکـــی بەهێـــزی دایـــە بەر لێکۆڵینەوەی ســـایکۆلۆژی، پاش ئەوانیش ماریت R.R. Marett کـــە بنەچەی ژیاری مرۆڤایەتی خوێنـــد و لێکۆڵییـــەوە. هەروەها زانـــای ئەڵمانی ڤەتیز Waitz لێکۆڵینەوەیەکی تەواوی دەربارەی ژیانـــی هوڤی و دڕنـــدەکان پێشـــکەش کرد، کە پشتی بەبەڵگەی زۆر بەستبوو کە لەماوە جیاکاندا کۆکرابوونەوە.

ماکس موولەر Max Muller خزمەتی خۆی لەم کایەیەدا پێشـــکەش کـــردووە، کە لێکۆڵینەوە

زمانەوانی و ئەفسانەییەکەی کاریگەریی بەنرخی هەبووە، هەروەها زانا ستاینتال Steinthal لێکۆڵینەوەی ئەنجام دا لەسەر پەیوەندیی دەروونناسی بە زمانە جیاوازەکانەوە.

بەڵام زانای فەڕەنسی ئەمیل دۆرکهایم Durkheim خزمەتی گەورەی بە سایکۆلۆژیای کۆمەڵایەتی پێشکەشکرد، بەلای ئەوەوە: هزری مرۆڤ تەنیا بەرئەنجامی چالاکییە ئەقڵییە تایبەتەکانی خۆی نییە ، بەڵکو بەرئەنجامی ئەو ژینگەی کۆمەڵایەتییەیە کە تاک بەشێکە لێی، بڕوای بە هەبوونی شتێک هەبوو وەک ئەقڵی بە کۆمەڵ کە ئەوەش شتێکە لە سەرووی تێکەڵکردنی ئەقڵی تاکەوەیە لەناو کۆمەڵدا، ئەم زانایە لەڕێی سەرقاڵبوونییەوە بە لایەنی ژیانی دەروونی کۆمەڵە بەراییەکان بەم بیرۆکەیە گەیشت، هەرچەندە تیۆرەکەی سەرنجڕاکێشە، بەڵام مرۆڤ هەستدەکات بێتواناب‌ووە لەوەی لەڕێی بەڵگەی زانستییەوە پشتگیریی تیۆرەکەی بکات. بەڵام ئەو تیۆری ئیلاستیکی تر لە تیۆرەکەی داروینیزمدا ڕەگی داکوتی بوو، کە پەرەسەندنی ئەقڵی مرۆڤی لەنێو ژینگەی کۆمەڵایەتیدا ڕوونکردەوە، لەبری ئەوەی بڕوا بە ئەقڵی کۆمەڵی بهێنرێت، هەردوو زانایان ستانلی هۆل Stanly Hall-ە و بالدوین

Baldwin توێژینەوەیان دەربارەی لە چۆنیەتی پەرەســـەندنی ئەقڵی مرۆڤ ئەنجـــام دا لەمیانەی کارلێککردنی ئەقڵەکان پێکەوە لەنێو کۆمەڵدا.

یەکێکی دیکە لەو زانایانەی خزمەتێکی بەرچاوی پێشکەش بە ســـایکۆلۆژیای کۆمەڵایەتی کردووە، زانا ماکـــدۆگل Mcdougal بوو کە کتێبەکەی سەرەتایەک دەربارەی ســـایکۆلۆژیای کۆمەڵایەتی ساڵی ١٩٠٨ کاریگەری گەورەی هەبووە بەسەر ئەم زانستەوە.

بەڵام سۆرندایک Thorndike لێکۆڵینەوەی ئەنجـــام دا دەربارەی سروشـــتی بنچینەیی وردی مـــرۆڤ لەبەر ڕۆشـــنایی ســـایکۆلۆژیای ئاژەڵاندا، لەگەڵ جەختکردنەوەی تایبەتی لەســـەر ئامانجی ئەنگێزەیی لەنێو سروشتی خۆیدا. لەم ڕۆژگارەشدا ســـەبارەت بەم بابەتە نووسینێکی نووساوە، وەک زانا ڕیڤەرز Rivers لە کتێبەکەیدا (دەروونناسی و زانستی ڕامیاری) کە ساڵی ١٩٢٣ نووسیویەتی، زانا ترۆتەر Trotter لە کتێبەکەیدا ئەنگێزەکانی مێگەل لە ئاشـــتی و شـــەڕدا، پێـــش ئەویش زانا گراهـــام والاس Graham Wallas کتێبـــی سروشـــتی ئادەمیزادی و زانستی ڕامیاری نووسی، هەروەها زانا باگیهۆت Bagehot ســـەبارەت بە سروشتییەکان و زانستی ڕامیاری نووسی.

سـەبارەت بـە سـایکۆلۆژیای منـداڵ، وەک سایکۆلۆژیای کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆژیای ئاژەڵان، بەشـێوەیەکی گشـتی ڕەگی خۆی هەیـە لەنێو دۆزینەوە پێشکەوتووەکانی سـایکۆلۆژیادا. بەڵام وەک بابەتێکی سـەربەخۆ، تەمەنی لە سەدەیەک تێناپەڕێت، پێش ئەو مێژووەش تەنیا بریتی بوو لە چەند کتێبێکی پەرشوبڵاو دەربارەی ڕەفتاری نامۆ یان ناوازەی تێبینیکراو لای منداڵان.

یەکەم لێکۆڵینەوەی ئاشکرا لەسەر ئەقڵی منداڵ لە سـاڵی ١٧٨٦دا دەرکەوتـووە، کاتێک تیدمان Tiedmann کتێبێکی نووسی بەناوی دەفتەری تۆمارێک بۆ ژیانی منداڵ کە لەسـاڵی ١٨٧٧دا بۆ زمانی ئینگلیـزی وەرگێڕدرا، هەروەها زانا چارلس داروین خۆشـی بایەخی گەورەی بەم بابەتە داوە و ماوەیەکـی زۆر تۆمارێکی پەرەسـەندنی ژیانی ڕۆژانەی لای خۆی هەڵگرتبوو.

جیمـس سـیڵی James Sallyیش ئەم بابەتـەی بەهێزترکـرد لە دووتووێـی کتێبەکەیدا بەنـاوی سـایکۆلۆژیای منداڵی کە سـاڵی ١٨٩٥ بڵاوی کردەوە، پاشان زانا بالدوین-یش لە ئەمەریکا تەکانێکی دیکەی بەم بابەتەدا و کتێبێکی نووسی سەبارەت بە پەرەسەندنی ژیریی لە منداڵ و وەچەدا هەروەک چۆن پێشتر کتێبەکەی ترەیسی Tracy،

دەروونناسـى قۆناغى منداڵى هەمان ڕۆڵى بينى، هەروەها پێويستە بەتايبەتى باس لە زاناى ناودارى فەڕەنسـى ستانلى هۆڵ بكەم، كە يەكەم تاقيگەى لە ئەمەريكادا و لە ساڵى ١٨٨٣دا بۆ لێكۆڵينەوەى دەروونناسى ئەزموونكارى كردەوە.

پێويستە كە كۆششـى قوتابخانەى فەڕەنسى بە سـەرۆكايەتيى بێنێـى Binet لە بير نەكەين و چاوپۆشـيى لـێ نەكەين، كە يەكەم كەسـبوو تاقيكردنەوەكانى زيرەكى داهێنا و بۆ پێوانەكردنى زيرەكى منداڵ ديزاين كرابوو، كە پاشـتر گەشەى پێدرا و بۆ مەزەندەكردنـى زيرەكيى گەورەكانيش بەكارهێنرا.

پێوانەكردنـى گـەورەكان، ئەمڕۆ لە سـوپادا پراكتيك دەكرێت لەلايەن كۆمەڵێك لە دەروونناسە ڕاهێنەرەكانـەوە لەو بـوارەدا، هەروەها ئيتاڵياش لـە لێكۆڵينەوەى دەروونناسـيى منداڵدا خزمەتى جۆراوجـۆرى پێشكەشـكرد لەميانـەى ميتۆدى پەروەردەيـى مەدام خاتوو مۆنتيسـۆرى و زاناى ئەڵمانـى كۆفـكا Koffka-ش لە گەشـەكردنى ئەقـڵ-دا سـەرەتايەكى لە سـايكۆلۆژياى منداڵ پێشكەشكرد.

لـەو لێكۆڵينەوانەش كە شايسـتەى بايەخە لە سـايكۆلۆژيدا، لێكۆڵينەوەى ئەقڵى ناوازەبوو، بڕوام

وایە کە ڕاســتگۆییە کە بووترێت ئەم لێکۆڵینەوەیە لە هەموو بەشەکانی دیکەی ئەم زانستە زیاتر سۆزی جەماوەری بەرەو لای خۆی کێشکرد. مرۆڤ دەتوانێت ئەوەش بڵێت کە سەرنجڕاکێشان بۆ ئەم بابەتە ئەوەندە بەهێزبــوو، بــووە هۆی دەرکەوتنی جــۆری دیکەی ســایکۆلۆژیای میللیی ساختە کە زیاتر لە جادووەوە نزیکبوو، کە وا پێویســتی دەکرد خوێندکاری بواری سایکۆلۆژی، لەڕێی خوێندنەوەی زیرەکانە و هۆشیاریی ئەم بابەتەوە، خۆی لێیان بپارێزێت.

جۆرێکــی دیکەی ســایکۆلۆژی کــە ئاماژەی پێــدەدەم لێــرەدا، بریتییــە لــە ســایکۆلۆژیای نەخۆشــی (٢) Psychopathology یــان ئەوەی کە هەندێجار بە ســایکۆلۆژیای قوڵاییەکان Psychology depth ئاماژەی بۆ دەکرێت، چونکــە توێژینەوە لــە قوڵایی مێشــکدا دەکات ســەبارەت بەزانینــی هۆکارە جیاکانــی ڕەفتاری مرۆڤ، چ سروشتی بێت چ ناوازە و دانسقە بێت.

ڕاســتە ئەگەر بووترێت چاکبوونەوەی دەروونی ســەرەتاکەی لە نۆژدارییەوە سەرچاوەی گرتووە، نەک لە هیــچ لێکۆڵینەوەیەکی ئەکادیمیی جیددی سایکۆلۆژیدا، پەیوەستییەکی زۆر پتەوی بەمێژووی خەواندنی موگناتیســییەوە هەیە، کە یەکەمجار لە میانەی مێســمەرییزم Mesmerism لە ساڵی

١٧٣٤–١٨١٥ دا پێشکەشــکرا کە زانا مێســمەر Mesmer دایهێنــا لە دووتوێــی تیۆرییەکەی خەواندنــی موگناتیســیداو وەک شــێوەیەک لــە شــێوەکانی خەوتن کــە نۆژداریــی دەروونی بۆ نەخۆشەکانی خۆی دەخوڵقێنێت.

مێســمەر بڕوای وابوو، کە بڕواکەشی هەڵەبوو، لەڕێی ڕەوانەکردنی شلەی مووگناتیسیی تایبەتەوە لە پزیشــکەوە بۆ نەخۆشەکەی دۆخی نووستن بۆ نەخۆشەکە فەراهەمدەکرێت بەشێوەیەک پێشنیازە چارەســەرییەکان شیاو دەبێت، کە هەندێجار وەک دۆخێــک لە چارەســەرکردنە نەشــتەرگەرییەکان بەکاردێت. کاری هاوشــێوەی ئەمەش لە شــاری نانســی لە ســاڵی ١٨٦٤دا لەلایــەن زانا لیبۆڵت Liebeault-ەوە، هەروەها لەلایەن قوتابخانەی خەواندنی مووگناتیســی پاریســەوە کە جارکۆت Charcot ســاڵی ١٨٧٨ سەرۆکایەتیی دەکرد، هەروەهــا جانێــت Janet کــە هەردووکیــان کاریگەریی یەک نۆژدارییان بەسەرەوە بوو لە شاری ڤییەننــا ئەویش فرۆید Freud بوو، کە وازی لە خەواندنی موگناتیسی هێناو بەرە و شێواز و میتۆدی هاوپەیوەندیی ئــازاد FreeAssociation و لێکدانــەوەی خەونەکان، کاریکــرد و توێژینەوە و دەرئەنجامەکانــی بووە جێگە بایەخی نۆژدارەکانی

دیکــە. لەوانەش بــاس لە دووانیــان دەکەین کە ئەوانیــش د. ئادلــەر Dr. Adler و د. یۆنگ Dr. Yung بوون، دواجار لەگەڵیدا ناکۆک بوون و لــە توێژینەوەدا بەردەوام بــوون بۆ دۆزینەوەی لێکدانەوەی جیاواز سەبارەت بە پاساوهێنانەوە بۆ نەخۆشییە ئەقڵییەکان.

فرۆید لە تیۆرەکەیدا جەختی لەسەر چەپاندنی سێکسی منداڵی کردەوە، ئادلەریش ئەو چەپاندنەی دایــە پاڵ مــن Ego یان مەیــل و ڕەوتی خود ســەلماندن، لەساڵی ۱۹۱۲شــدا قوتابخانەیەکی ڕکابەری دامەزراند بەناوی قوتابخانەی سایکۆلۆژیای تاکێتــی. بــەلای فرۆیــدەوە هــۆکاری بنەڕەتی بــۆ نەخۆشــییە نیرۆســســیەکان Neurosi, disease، واتە نەخۆشــیی دەمــاری ئەقڵی، لە خۆشەویســتیی شکســتهاتووی نێوان منداڵ و باوانەوە ســەرچاوەی گرتووە، بەتایبەتی لەنێوان ڕەگەزە جیاوازەکاندا.

لەکاتێکــدا ئادلەر بڕوای وایــە کە هۆکاری ئەم حاڵەتانە دەگەڕێتەوە بۆ هەســتبەکەمیکردن کە لە سەرەتای ژیانی منداڵییەوە دەستپێدەکات و کەڵەکە دەبێت، بەهۆی ئەو هەستکردنەش منداڵ تێدەکۆشێت قەرەبــووی ئەو دۆخــە بکاتەوە بە کۆششــکردن لەپێناوی سەرکەوتن بەسەر ئەوانی دیکەدا.

بۆ وەدەستهێنانی ئەو ئامانجەش، ئەو ڕێگەیەی لە منداڵیدا دەیگرێتەبەر نموونەیەکە لەو ڕەفتارەی کە سالانی پاشتر دەیگرێتەبەر، بۆ وێنە کەللەڕەقی منداڵ شـــێوازێکە بۆ وەدەســـتهێنانی سەرکەوتن، بەهەمان شـــێوە ئامرازێکـــە بۆ وەدەســـتهێنانی ئامانجەکانی لە ســـەروەختی باڵقبوونـــدا، ئەگەر توانیی لەڕێـــی خۆنەخۆشخســـتنەوە ئامانجەکانی وەدەست بهێنێت، ئەوا هەست بە نەخۆشی دەکات، هەرکاتێک نووشوستی دێنێت لە بەرەنگاربوونەوەی ئەو هەڵوێســـتانەدا کە لـــە قۆناغـــی باڵقبوونیدا دووچاری دەبنەوە.

یۆنگ هەســـتی بەوەکرد کە هەریەک لە فرۆید و ئادلـــەر نەیانتوانـــی لێکدانەوەیەکـــی کامـــڵ و تەواو بۆ نەخۆشـــیی دەماریی ئەقڵی پێشـــکەش بکـــەن، ئەو جەختـــی لەوە کردەوە کـــە هۆکاری ســـەرەکیی ئەم نەخۆشـــییە بریتییە لە نوشوستی وزەی ئەقڵـــی یـــان وزەی ژیـــان (Libido3) -لیبیدۆ- بۆ بەرەنگاربوونەوەی هەڵوێستی تایبەت. شـــێوازی چارەســـەری نەخۆشـــیش لەوەدایە کە وزەی پەنگخواردنـــەوەی ناخ فـــڕێ بدرێتە دەرەوە و ئاڕاستەی ئەو هەڵوێســـتانەی پێشوو بکرێنەوە کە لە ناخدا گیریانخواردووە، شـــێواز یان میتۆدی بەکارهێنراوی ئادلەر بریتی بوون لە هاوپەیوەندیی ئازاد و شـــیکاری خەون لەسەر شێوازەکەی فرۆید،

بەڵام بە ئامانجێکی جیاوازەوە.

ئامانجی ئەوەبوو کە هەڵوێستی نەستیی نەخۆش ئاشکرا بکرێت لەو کێشـــە هەنووکەییەی هەیەتی، ئامانجەکـــە بریتیبوو لە لێکۆڵینەوە ســـەبارەت بە ئارەزووی سێکسیی منداڵی کە بەدی نایەن.

ئەو قوتابخانەیـــەی کە یۆنـــگ بەدامەزرێنەی دادەنرێت بە قوتابخانەی دەروونشیکاری دەناسرێت کـــە ناکرێت تێکـــەڵاو بکرێـــت لەگـــەڵ هونەری دەروونشیکاری، کە فرۆید دایهێنا.

دەربارەی ئەو سێ قوتابخانەیەی دەروونشیکاری نەخۆشی تێبینی زۆرم هەیە کە بتوانم بیڵێم، بەڵام کات و شـــوێنەکە بواری ئەو ئاخاوتنە نادات، بەڵام ڕەنگە کاتێک کە خوێنەر لەدوای خوێندنەوەی ئەم بابەتـــە دەبێتەوە لە ناخیدا ئارەزووی ئەوە دەکات کە بەدواداچوون بۆ ئەم بابەتە بکات، دەشتوانێت لیســـتی کتێبی گونجـــاو لەم بارەیەوە بەئاســـانی بەدەست بهێنێت.

لەو نێوانەشدا ئەو کتێبانەی زانایانی دیکە دەست دەکەوێت کە بەشێوەیەکی ڕەها لایەنگری فرۆید یان ئادلەر یـــان یۆنگ ناکەن، ئـــەوەش ڕاناگەیەنن کە قوتابخانـــەی تایبەت بەوان دابمەزرێت، ئەوان لەنێو شێوازە جیاوازەکاندا هەڵبژاردنیان کردووە، شێوازی چارەســـەری ئەوان پشت بەو زانیارییانە دەبەستێت کە زیاتر لە قوتابخانەیەکەوە چنگیان کەوتووە.

پەراوێزەکان:

١- میتۆد یان ڕێبازی پەیوەندیداری (المذهب الترابطی) بریتییە لەوەی کە ژیانی ئەقڵی وەها لێکدەداتەوەو لە دەرئەنجامی پەیوەندییەکان کە لەنێوان هەستەکان و واتاکانیدا ڕوویان داوە، کە دەبنە پاشماوە و ئاسەوار بۆ هەستەوەرییەکان. (معجم مصطلحات علم النفس/ أستاذ منیر وهیبە الخازن ص٢٤).

٢- سایکۆلۆژیا بۆ شیکردنەوەی نەخۆشییەکان بریتییە لە لیکۆڵینەوەی هۆکار و ئەرک و پرۆسە ئەقڵییەکان لە دۆخی نەخۆشیدا، هەروەها لێکدانەوەی گشت پشێوییە دەروونییەکان، لێکدانەوەیەکی سایکۆلۆژییانە نۆژداری ئەقڵیش بریتییە لە جێبەجێ کردنی سایکۆلۆژی نەخۆشی لەبواری خۆپاراستن و چارەسەریدا. (معجم مصطلحات علم النفس ص ١١٩).

٣- فرۆید ناوی لیبیدۆی بەسەر وزەی زیندووی ئەنگێزەی سێکسی بەخشی، جەختی لەوەش کردەوە کە تەنیا وزەی ئەنگێزەی سێکسی ببەخشێت. بەڵام یۆنگ ئەم زاراوەیەی بەرفراوانتر کرد بەوەی کە وزەی دەروونغی زیندووی گشتیش بگرێتەوە، وای دەبینی کە ڕواڵەتەکانی چالاکی ئادەمیزادی زیاتر

بەرفراوانــن و لێکــدراو و تێکەڵترن لەوەی کە هەموویان بدرێنە پاڵ ئەنگێزەی سێکســییەوە، بەڵکــو وزەی ئادەمیزادی هۆکارە سێکســی و ناسێکسییەکانیشــی تیادا تێکەڵ دەبن. (معجم مصطلحات علم النفس).

سەرچاوە:

علم نفسک علم نفس، تألیف: الدکتور و. أی ســارجنت/ ترجمە: باحثە الجومرد/ عدد ٢٦٩- ٢٧٠/ ١٩٨٦/ بغداد ل١١-٥٤.

سەرەتاكانی پەروەردەناسی
یان فەلسەفەی پەروەردە (*)

چەمكی فەلسەفە چییە؟

فەلسەفە لە سەرەتاوەو بەر لە هەر شتێک، زاراوەیەكی یۆنانییە، كە لە دوو واژە «لفظ» پێكدێت: فیلا philo كە بەمانای خۆشەویستییە، سوفیا sophy كە دانایی دەگەیەنێ. بەمەش فەلسەفە دەبێتە "خۆشەویستی دانایی".

چەمكی فەلسەفە تووشی دەستكاریی زۆر هاتووە بەشێوەیەک كە بووە بە كارێكی سەخت مرۆڤ بتوانێ پێناسەیەكی گشتگیر دابرێژێ كۆی ئەو پێناسانە بگرێتە خۆی كە فەلسەفەكان پێشكەشیان كردووە. لە ڕاستیدا ئەم دەستكارییانەش گوزارشت لەو گۆڕانە ئابووریو كۆمەڵایەتیو سیاسیو كولتوورییانە دەكەن، كە تووشی سەردەمە مێژووییە جیاوازەكان هاتوون (١).

پێناسە بۆ چەمكی فەلسەفە لە مێژووی خۆیدا، ئەرستۆی فەیلەسوفی یۆنانی پێی هەستاوەو بۆ

ئەوە چووە، کە فەلســـەفە "لێکۆڵینەوەیە لەبوون بەوەی کە هەبووە (موجود)ە". ئەم دیاریکردنەی فەلســـەفە دەیکاتە هەوڵێکی عەقڵیانە کە ئامانجی کەشـــفکردنی حەقیقەتێکی نوێیە یاخود مەیلێکی عەقڵییە کە هەســـتکردن بە نەزانـــی پاڵنەریەتیو چێژی عەقڵی هاندەریەتی، نە خواســـتی عەمەلیو نە بیروباوەڕی ئایینـــی ڕێنماییکەر نین بۆی، ئەم هەوڵە عەقڵییەش لە کۆندا بە زانست ناوزەدکراوە.

لێرەوەیە کە گوتراوە زانستو فەلسەفە لە یەک ڕیشەوە هاتوون، هاوڕێ بە یەکتری هاتوون هەتا لە سەرەتای سەردەمی نوێدا لە یەکتری جیادەبنەوە. بەڵام چەمکی فەلسەفە (هەموارکردنی) ڕێکسازی "تعدیـــل"ی بەســـەردا دێت لە قۆناغی شکســـتی ژیاری یۆنانیدا لەم قۆناغەدا فیکر بەگشـــتی ڕوو لە پووکانەوە بوو لە ناویشیدا فەلسەفە، بەمەش وازی لـــە بیرکردنەوە لە بوون هێنـــاو کەوتە توێژینەوە لە ڕەفتاری مرۆڤـو ڕووی لە بەختەوەریی فەردیو ئارامیی نیگەتیڤانە کرد، ڕەنگە ئەم وەرچەرخانەی چەمکی فەلسەفە لەو پێناسەیەدا تێبینی بکەین کە قوتابخانەی ڕەواقییەکان (stoics) پێشـــنیاری کردبوو، کە پێی وابوو فەلسەفە بریتییە لە "هونەری فەزیلەتو هەوڵی هێنانەدی لە ژیانی عەمەلیدا".

لە پێناســـەی قوتابخانەی ئەبتمۆریشدا دیسان

تێبینــی دەکەیــن کــە فەلســەفە لای (ئەبیقۆر Epicurus) بریتییــە لە هەوڵــدان بۆ ژیانێکی بەختەوەر بــە بەکارهێنانی عەقــڵ ..."، بەوەش ئەم پێناسانە فیکریان بە ژیانی کردەییەوە گرێداو واقیعی ئەو ڕۆژگارەش ئەمەی دەویست.

لە کۆتایی ئەم سەردەمە مێژووییەشدا ڕێکسازی "تعدیل"ییــەک ڕووی دا، کە بــووە مایەی ئەوەی فەلســەفە هەموو مانایەکی خۆی لەدەســت بدات، ئەمــەش کاتێک ڕووی دا کە گیانی ســۆفیگەرایی بەسەر بیرکردنەوەی لۆژیکییانەی فەیلەسوفەکاندا زاڵبوو، فەلسەفە بە گوێرەی گوزارشتی (زیلەر) بوو بە "کۆششێک کە لە هەوڵی کۆکردنەوەو گونجاندنی نێوان لۆژیکی عەقڵی خۆرئاوایی سۆفیزمی ئایینی خۆرهەڵاتیدا بوو". (٢)

لە چاخەکانی ناوەندیشــدا چەمکی یۆنانیانەی فەلســەفە هەژموونی پەیدا کردەوە، بە شێوەیەکی تایبەتیش لە دانانیدا بە ئارەزوویەک بۆ خواســتی حەقیقەت لە پێنــاوی خودی خۆیدا، لەهەمانکاتدا تێبینیی ئەوەش دەکەین کە تێگەیشتنێکی دیکە بۆ فەلسەفە لەو سەردەمەدا هاتە ئاراوە، کە هاوڕێکی چەمکە یۆنانییەکە بوو، کە ئەو تێگەیشــتنە بوو و جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە فەلسەفە "هەوڵی گونجانی نێوان وەحیو عەقڵو ئارەزووی گونجاندنی

نێوان دەســـەڵاتی عەقڵی کۆنو دەسەڵاتی ئایینی نوێیە"، چەمکی فەلســـەفە لای قەشە " ئەنسلم" بەمشێوەیەیە.

چەمکی یۆنانییانەی فەلسەفە لای فەیلەسوفانی عـــەرەب دەنگیدایـــەوە، فاڕابـــی لـــە کتێبەکەیدا "بەیەکـــەوە کۆکردنـــەوەی ڕای دوو دانیارەکە "، فەلســـەفە بەم گوتەیەی پێناسە دەکات: (زانستە بە هەبووەکان بەو پێیەی کە هەبوون "موجود").

بـــۆ حیکمەتی ئیلاهیو سروشـــتیو لۆژیکیو ماتماتیکیشـــی دابەشـــکردو وای دەبینێت کە هیچ شـــتێک لەنێـــوان هەبووەکانی جیهانـــدا نییە، کە فەلســـەفە دەخالەتی تێدا نەبێو مەبەستێکی تێدا نەبێ.

لە ســـەرەتای سەردەمی نۆیشـــدا نوێکارییەک لـــە چەمکـــی فەلســـەفەدا ڕووی دا، ڕەنگـــە ئەم نوێکارییـــەش بگەڕێتەوە بۆ خەمی فەیلەســـوفانی چاخی نوێ بۆ دامەزراندنی فەلســـەفەیەکی نوێ، ئیدی خاوەنانی ئاراســـتەی عەقڵی لەســـەر عەقڵ بنیادیانناو خاوەنی ئاراســـتە ئەزموونگەرایەکەش "الاتجـــاە التجریبی" لەســـەر تێبینـــیو ئەزموون دایانمەزراند، لە دەرەنجامی ئەم وەرچەرخانەش لە چەمکدا فەلســـەفەی نوێ ڕوویکردە توێژینەوە لە مەعریفەداو گرنگیی بە لێکۆڵینەوەی سروشتەکەی

دا، بەمەبەستی وەستان لەسەر حەقیقەتی ئەو پەیوەندییەی هێزەکانی ئیدرالو شتە دەرککراوەکانی پێکەوە دەبەستێتەوە، بەمشێوەیە فەلسەفەی نوێ چەند مەزهەبێکی دژی یەکتری بەرهەمهێنا لە نموونەی: میسالییەتو واقیعییەتو "حدسیە"و، "وضعیە"و گومانگەراییو یەقینگەرایی....

هاوچەرخ لە مێژووی فەلسەفە دێت بۆئەوەی هەڵگری ڕێکسازی "تعدیل"ێکی ڕیشەیی بێت لە تێگەیشتنیدا بۆ چەمکی فەلسەفە، ئاشکرایە فەلسەفە هاوچەرخەکان چەمکی فەلسەفەیان لە لێکۆڵینەوەی بوونو مەعریفەوە بۆ توێژینەوە لە بوونی مرۆڤ گواستویانەتەوە، ئەمەش وەرچەرخانێکی گەورەبووە لە مێژووەکەیدا. (٣)

بەم ڕێکسازییەش چەمکی فەلسەفە لای یەکێک لە مەزنترینی فەلسەفە هاوچەرخەکان کە "پۆزەتیڤیزمی لۆژیکگەرا :الوضعیە المنطقیە"یە، بووە بە "کارێکی شیتاڵگەرانە ڕووتە نەک کەشفکردنی حەقیقەت ئەرکی فەلسەفە لە دیاریکردنی مانای واژە "لفظ"ەکاندا کورتبووەتەوە کە دیاریکردنی پێناسەکان هاوکاریمان دەکات". هەروەها بەوەی مەسەلەکانی زانست بە ڕوونی دیاری بکاتو پەیوەندییە لۆژیکییەکانی نێوانیان ئاشکرا بکات لەگەڵ ڕەمزە بەکارهێنراوەکان تێیاندا، بەوەش

فەلســـەفە بە ڕای ڕیخنباخ بووە بـــە "ڕوونکردنی مانای واژەکان لە ڕێگەی شیتاڵکاریی لۆژیکییەوە". (٤)

بەرتراند ڕەســـلیش داوای زەرورەتی بەخشین سیماو ڕەنگێگی زانســـتییانەی ڕووت بە فەلسەفە دەکات، ئـــەوەش بەڕای ئەو هـــەق وایە ئەحکامو پێـــوەرە بنەڕەتییەکانـــی خۆی، لە زانســـتەکانی سروشـــتییەوە هەڵبگۆزێـــت، هەروەهـــا پێی وایە پێویستە فەلسەفە تەبەنیی میتۆدێکی شتیاڵکارانە بکات، کە ئامانجی لابردنی تەمومژبێت لە تێڕوانینە فیکرییە ئەبستراکتەکانو ڕوونکردنەوەی مەسەلەو بەڵگە زانســـتییەکان، کە فەلســـەفە ئـــەم ڕێگایە نوێیەی هەڵبـــژارد دەتوانێ چەنـــد دەرەنجامێکی پۆزەتیڤانەی وامان پێشکەش بکات، کە لەسەرووی ئـــەو چارەســـەرە ئەبســـتراکتگەراییانەوە بن کە ئێمەیان لەسەر ڕاهێناوە. (٥)

پراگماتیزمیـــش پـــڕۆژەی نوێکردنـــەوەی بۆ فەلسەفە پێشنیارکردووە "دێوی" بۆ ئەوە دەچێت کە پێویستە فەلســـەفە لە ئایندەدا پەیوەندییەکی پتـــەوی بەوەوە هەبێت، کە ڕوودەدات لە کاروباری مرۆڤایەتی لە قەیرانو حاڵەتی سەختدا.

بانگەشـــە بۆ ئەوە دەکات لە دۆگمایی قســـە دەربچینو "دەخالەتی بە ژیانی واقیعییەوە نەبێت"و

بگۆڕدرێـــت بـــۆ چالاکییـــەک کە لە چارەســـەری کێشـــەکانی ئەم ژیانەداو لە پێکهێنانی زانستێکی مرۆییدا بەشداربێت، کە بشێ ببێتە پێشەکییەک بۆ نوێکردنەوەی حاڵی ژیانی مرۆیی‌و بانگەوازبێت بۆ پابەندبوون بە یاساوە، بۆ ئەوەی ژیانێکی باشترو بەپێتتر بژین. (٦)

لێـــرەدا دەوەســـتین‌و دەڵێیـــن: ئامانجەکانی فەلســـەفە کامانەن؟ گرنگترینی ئەوەی فەلســـەفە هەوڵی بۆ دەدات دانانی تێگەیشـــتنێکە بۆ هەموو ئەوەی دەکەوێتە چوارچێوەی ئەزموونی مرۆییەوە، لەم هەوڵەشـــیدا چەند ئامانجێکـــی دیاریکردووە، لەوانەش:

١-هەوڵدان بۆ تێگەیشتن لە سروشتی شتەکان شـــتێکی زانراوە کە ئـــەم کایەیە لە فەلســـەفەدا بـــە زاراوەی "ئەنتۆلۆژیـــا Antologg" ناوزەد دەکرێت.

٢-هەوڵـــدان بـــۆ لێکۆڵینـــەوەی ڕێبازەکانی بیرکردنـــەوەو ئـــەو ئامرازانـــەی لـــە مەعریفەدا بەکاریان دەهێنێ، فەلسەفە زاراوەی ئەبستمۆلۆژیا Epistemology بۆ ئەم کایەیە داناوە.

٣-هەوڵدان بۆ لێکۆڵینەوەی کێشـــەی ڕەفتاری مرۆیی‌و چارەســـەرکردنی بەهەمان ئەم باســـەش

فەلسەفە بە ئەکســیۆلۆژیا ”Axiologg“ ناوی دەبات. (٧)

دەگەڕێینەوەو پرسیار دەکەین: ئەرکی فەلسەفە چییە؟ بریتییە لەم ئەرکانە:

١- ئەرکی ڕۆشنبیرییانەی فەلسەفە:

یەکێک لە گرنگترینی ئەو ئەرکانەی فەلســەفە پێیان هەڵدەستێت ئەوەیە کە تێڕۆانینی (فەلسەفە) دەیخاتــە بەردەســتی مــرۆڤ کــە هەلومەرجی دیاریکردنی هەڵوێستەکەی لە بەرامبەر ڕۆشنبیرییە باوەکاندا دیــاری دەکات، بەمەش ئەوەیان دیاری دەکات کە ئارەزووی لێیەتی‌و ئەوەش ڕەفز دەکاتو لای دەبات کە دەیەوێت، بــەڵام ئەم هەڵبژاردن و وەلانانــە لەگەڵ ئەو فەلســەفەیەدا ڕێگە دەگرێتە بــەر کە تاک یاخود ئەو کۆمەڵگەیەی تێیدا دەژی کردوویەتی پەیڕەوی دەکات، فەلســەفە لەســەر ئــەم بنەمایە دەگۆڕدرێت بــۆ پێوەرێک کە جۆری ئــەو ڕۆشــنبیری‌و فەرهەنگە دیــاری دەکات، کە هەڵیدەبژێرێتو ڕۆڵو ئەرکەکەشی دیاری دەکات.

٢- ئەرکی کۆمەڵایەتییانەی فەلسەفە:

یەکێک لە ئەرکەکانی تری فەلسەفە ئەوەیە کە هەلی ئینتیما بۆ کۆمەڵ بۆ مرۆڤ دەڕەخســێنێ.

زانراویشە کۆمەڵ لە چەند هێزێک پێکدێت، کە چەند بەرژەوەنـــدیو پەیوەندیگەلێکـــی خۆیانیان هەیە، هەر یەکێکیش لەم هێزانە خاوەنی فەلســـەفەیەکە هەڵوێستەکانی دیاری دەکات لە ناوەوەو دەرەوەی کۆمەڵگەدا، لەهەمان کاتیشیدا دیدە مێژووییەکەیو هەڵوێستیشی لە سەردەم دیاری دەکات.

فەلسەفە لێرەدا دەگۆڕدرێتە سەر ئایدیۆلۆژیا، دەبێتە هێزێکی کارا لە کۆمەڵگەدا، بۆ پێشـــەوەو بۆ دواوە دەیجولێنێ، بەوەش تاک دەکاتە خاوەنی هەڵوێســـتێک کە وای لێدەکات "هەســـت بە ژیانی خۆیو بوونی بکات، وەک مرۆڤ". (٨)

٣- ئەرکی زانستیاریی فەلسەفە:

لـــە گرنگتریـــن ئەرکەکانی فەلســـەفە دانانی چوارچێوەیەکی گشتییە بۆ زانستو دارشتنی تیۆرو گوتەزاکانی مێژووی فەلسەفە، چەند شێوەیەکی لە وەسێتو ئامۆژگاریی فەلســـەفە بەسەر گۆڕەپانی زانستدا.

مێژووی زانســـت چەند شـــایەتییەکی زۆرمان پێشکەش دەکات کە سەلمێنەری پتەویی پەیوەندیی پتەوی نێوان زانستو فەلسەفەن، لەو سۆنگەیەوە کە کۆی ئەو زانایانەی شـــۆڕش زانستی گەورەیان بەرپاکردووە فەیلەسوفبوون، ئەرکی فەلسەفەش لە

ئەمڕۆدا بووە بە داڕشتنی چەند گریمانەیەک بۆ زانست کە بۆ هەڵبژاردنی چەند ڕێبازێکی نوێ هانی دەدەن بۆ دڵنیابوون لەو گریمانانە، بەم شێوەیە زانست دەرەنجامە درەوشاوە دەهێنێتە دیو ڕۆڵی فەلسەفە دەبێتە وێنەکێشانی دیدێکی ئایندەیی بۆ زانست. (٩)

کەسانێکیش هەن بە دیدێکی دیکە بۆ ئەرکی فەلسەفە دەڕوانن، وێنەی ئەو تەواو دەکات کە فەلسەفە هەڵدەستێت پێی، ئەم تیڕوانینەش ئەم ئەرکانە دیاری دەکات:

١- ئەرکی ڕەخنەگرانەی فەلسەفە:

فەلسەفە بەکاری ڕەخنەیی ئەو چەمکو گریمانەو بەڵگەنەویستانە هەڵدەستێت، کە زانایان بەکاری دەهێنن لە هەر کایەیەک لە کایەکانی مەعریفەدا، شتێکی زانراوە کە زانایان بەر لە دەستکردن بە کارە زانستییەکەیان، کۆمەڵێک چەمکو گریمانەو بەڵگەنەویست بەکار دەهێنن، بە پشکنینیشی هەڵناستن، بەڵکو بۆ فەیلەسوفی بەجێدەهێڵن، لێرەدا ئەمەی دواییان "واتە فەلسەفە "بە پرۆسەی پشکنینو ڕەخنەی ئەو چەمکو گریمانەو بەڵگەنەویستانە هەڵدەستێت " کە ئەم تاقیکردنەوەیەی لەسەر وەستاوە، وریاییو ئاگایانیش ئاراستەی ئەو لایەنانە دەکات، کە تێیاندایە لە بەهێزیو لاوازی. (١٠)

٢ – ئەرکــی ڕوونــکاری– شــیتاڵکارییانەی فەلسەفە:

فەلســـەفە بۆ شــیکردنەوەی ئەو پەیوەندییانە تێدەکۆشێت کە لەنێوان زانستە جیاوازەکاندا دێتە ئاراوەو لە پاشانیشــدا شییان دەکاتەوە، ئاشکرایە کە زانای هەر بوارێک لە بوارەکانی زانســت گرنگی پێدانەکەی ئاراستەی مەیدانی پسپۆڕییەکەی خۆی دەکات، بەبــێ ئاوڕدانەوە بۆ ئــەو پەیوەندییانەی پسپۆڕێتییەکەی بە مەیدانەکانی ترەوە گرێ دەدات، ڕەنگــە ئەمەش بۆ زۆری لقی مەعریفە مرۆییەکانو ئالۆزییان بگەڕێتەوە، لێرەدا ئەم ئەرکە بۆ فەیلەسوف بەجێ دەهێڵرێ بۆ ئەوەی پێی هەڵبسێت، بەوەش فەیلەسوف بۆ شیکردنەوەی پەیوەندییەکان نێوان لقــە جیاوازەکانی پســپۆڕێتی تێدەکۆشــێتو لە پاشاندا بە ڕوونکردنەوەی پەیوەندییان بە ئەزموونی مرۆڤایەتییەوە هەڵدەستێت.

٣- ئەرکی ڕامانکارانەی فەلسەفە

"ڕامان" ئەرکێکی تەواوکەری ئەوئەرکانەیە کە فەلسەفە پێیان هەڵدەستێت، ئەم ڕامانەش فەلسەفە بە ئەزموونــی مرۆڤایەتیەوە گرێدەداتو دەیگۆڕێتە ســەرهێزێک کە چالاکی لە ئەزموونی مرۆڤایەتیدا دەخاتە گەڕ، بەشــێوەیەک کــە ئەزموونێک دێنە

ئاراوه، کــه بۆ نموونەی بــاڵا بەرزدەبێتەوە، ئەم نموونانەش بە ڕۆڵی خۆیان لە نوێوە بەشــداری لە بنیادنانەوەی ئەزموونی مرۆڤایەتی دەکەن.

بەمجــۆرە ڕامــان دەچێتــە نــاو ئەزموونــی مرۆڤایەتییەوە بۆ ئەوەی بەشداری بکات لە دانانی بینایەکی نویٚ بۆی، ئینجا هەوڵی هێنانەدی دەداتو بەوەش ڕۆڵێکــی گەورە دەبینێت لــە پێکهێنانی ئەزموون لە نوێوو لە باشترین شێوەدا بۆی. (١١)

جۆرەکانی فەلسەفە کامانەن؟ مێژووی فەلسەفە بە چەند جۆرێکی زۆر ئاشــنا بــووە، هاتنە ئارای ئەم جۆرانەش یان پشــت بەو بابەتە دەبەســتن، کە فەلسەفە لێی دەکۆڵێتەوە یاخود بەو میتۆدەی بەکاری دەهێنێت، یان لەسەر ئەو پلەو جۆرێتییەی یەقیــن کە فەلســەفە مەبەســتییەتی پێی بگات، ئێمە لێرەدا چەند جۆرێک لەوانە باســدەکەین، کە دەســەڵاتی خۆیانیان بەســەر مێژووی فەلسەفەدا سەپاندووەو، بریتین لە:

١- فەلســەفەی میســالی "ئایدیالیــزم Idealisim"، "لالانــد" لــە فەرهەنگــە فەلسەفییەکەیدا "ئایدیالیزم" بەوە پێناسە دەکات "ئەو ئاراستە فەلسەفییەیە کە هەموو بوون بۆ فیکر دەگێڕێتەوە"و باوەڕی وایە کە شــتە واقیعییەکان جگە لە ئایدیاکانمان شتێکی تر نین.

هیـــچ حەقیقەتێکیش لە جیهانـــدا نییە خودی بیرکردنەوەمان نەبێتو بوونی شـــتەکان پشت بە دەرککردنـــی خود دەبەســـتنو هیـــچ حەقیقەتێک نییە لەودیوی خودەوەو هەڵوێســـتی میسالییانەی فەلسەفە لەم دوو مەسەلەیەدا کورت دەکرێنەوە:

یەکەم:

سەربەخۆیی سروشتو پشتبەستنی بەخۆی هیچ نییە وەهم نەبێت، سروشت لە ڕەوتی خۆیدا پشت بە شـــتێکی دیکەی غەیری خۆی دەبەستێ. عەقڵ یاخود گیانی فەردی یان هەمەکی "کلی"ی ئیلاهی ئەو شتەیە کە سروشت پشتی پێ دەبەستێ.(١٢)

دووەم:

فەلســـەفەی ڕیالیزم "الواقعیە" Realism، فەلسەفەی واقیعی ددان بە بوونێکی سەربەخۆ بە سروشتو دنیای شـــتەکاندا دەنێت، لە کاریگەری خودو ئاراســـتە شەخســـییەکانی کەم دەکاتەوە، لە بڕیاردان بەسەر شـــتەکاندا نکوولّی لە خودیش دەکات لەو بانگەشەیەیدا، کە گوایە بوونی شتەکان خەڵق دەکات دانیشـــی بە توانـــای (خود)دا ناوە لەسەر ناسینی شتەکان.

ئەم دیدە واقعیە فەلســـەفییە بە دابەشکردنی

بەرپرسیارێتی هەڵدەستێت، بەرپرسیارێتیی زانینی جیهان لەلایەن مرۆڤەوە ڕۆڵی بە خودو کارابییەکەی بەخشـــیوە، ڕۆڵێکـــی دیکـــەش بـــە سروشـــتو ئاکتیڤبوونـــی لە ڕێگەی ئـــەم کارابیە دووفاقەوە: ئـــەو کارابیە لەخـــودەوە هاتووەو ئەوەشـــیان کە لە سرووشـــتەوە هاتووە، زانینی مرۆڤ دەربارەی جیهان بەم دووانە بەیەکەوە تەواو دەبێت. (١٣)

سێیەم:

فەلســـەفەی سروشـــتی "ناچراڵیـــزم Naturalism " فەلســـەفەی سروشـــتی بڕوای وایـــە کە جیهـــان پێویســـتی بە هۆکارێـــک نییە لەسەرووی سرووشتەوە بێت، یاخود بە تەدبیرێکە نەریتی باوەی تێپەڕاندبێ "خارق للعادە".

ئەو بـــڕوای بەوەیـــە جیهان بەهـــۆی خۆیەوە وەســـتاوە، هەر بۆخۆشـــی بەڵگەیە لەسەر بوونی خـــۆیو بۆ خـــۆی دەبـــات بەڕێوە، جیهـــان هیچ ئامانجێکی نییـــە بیەوێ پێی بگات، ژیانی مرۆییو فیزیکـــیو ڕەوشـــتیو گیانـــی هیچ نیـــن جگە لە ڕووداوگەلێکی سروشـــتی، بەها ئەخلاقییەکانیش دەکرێ بەهۆکاری سروشـــتی پاســـاو بدرێن، بەبێ پێویســـتبوون بە پەنابردنە بـــەر هێزێکی باڵاتر لە سرووشـــتو بەبێ چاوەڕوانکردنی پاداشت یاخود

قەدەری ئەودیو نەریتی بـــاوەوە "خارقه العاده"، ئامانجی کردارە ڕەوشتییەکانیش ئەوەیە کە مرۆڤ بە گوێرەی سروشت بژیو ئارەزووەکانی سەرکوت نـــەکاتو بۆ سروشـــت بگەڕێتـــەوەو مەدەنییەتی دەستکرد وازلێبهێنێ، کە لە شوێنەوارەکانی عەقڵدا خۆی دەنوێنێ لە زانستو هونەرو فەلسەفە. (١٤)

چوارەم:

فەلســـەفەی عەقڵگەرایـــی "ڕاشـــناڵیزم Rationalism"، فەلسەفەی عەقڵگەرایی بڕوای وایە عەقڵ تاکە ســـەرچاوەیە بۆ هەموو جۆرەکانی زانینـــی ڕاســـتەقینە، ئەم زانینەش بـــە زەرورەتو هەموانـــدن "التعميـــم" جیا دەکرێتەوە. پێویســـتە لـــەو ڕووەوە کـــە ڕاســـتگۆیە، ڕاستگۆییەکەشـــی پێویستییەکی عەقڵی دەیکاتە پێویست، لەبەرئەوە بەردەوام هەر ڕاســـتگۆیە، مەبەستیش لە هەمواندن "التعميم" ئەوەیە کە حوکمی ڕاستگۆیانە لە هەموو کاتو شوێنێکدا ڕاستگۆیانە دەبێت، چاوگی ئەوەش سروشتی عەقڵە.

عەقڵگەراکان لەســـەر ئەوەش هـــاوڕان کە عەقڵ هێزێکی خۆڕسکە لە خەڵکێدا بەگشتی. بڕواشیان وایە کە دروستێتیی بەڵگاندنەکان "الاستدلالات" بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە لەسەر یاساکانی عەقڵ بەندە، مرۆڤ

لە دەرەوە زانستێکی یەقینیانە وەرناگرێت، ئەزموونو تاقیکردنـــەوەش دەستەوەسـانە لەوەی زانســـتی دڵنیاگەرانە "یەقینیانە" بە مرۆڤ ببەخشێ. (١٥)

پێنجەم:

فەلسەفەی ئەزموونگەرایی "الفلسفە التجریبیە" Empirism، ئەزموونگەرایـــی بڕوابـــوون بـــە ئایدیا خۆڕســـکە بۆ ماوەکانو پرنســـیپە عەقڵییە بەڵگەنەویســـتەکان رەفـــزدەکات، ئەو پرنســـیپە ڕەوشـــتییە ســـەرەتاییانەش ڕەفـــز دەکات کـــە لەواقیعـــەوە نەهاتـــوونو مەعریفـــە بـــە هەمـــوو شـــێوەکانییەوە بۆ ئەزموون دەگێڕێتەوە، تێبینی دەکرێ کە هەندێک لە ئەزموونگەراکان زێدەڕۆییان کردووە لە مەیلە ئەزموونگەراییەکەیانداو نکوڵییان لـــە بووونـــی عەقڵێک کـــردووە کـــە بیربکاتەوەو زیاد ڕۆیشـــتوون لە دانانی هەســـتی پەتی "الحس الخالـــص"دا بەســـەرچاوە بۆ مەعریفـــە، بۆ ئەوە ڕۆیشتوون عەقڵ وەک لاپەڕەیەکی سپی دێتەبوون، کە خاڵییە لە هەموو نەخشێک یاخود شوێنەوارێک کـــە کەوتبێتە پێش ئەزمـــوونو تاقیکردنەوە، ئەو ئەزموونە شـــوێنەوارەکانی لەســـەر ئەم لاپەڕەیە بەجـــێ دەهێڵێ، هەروەهـــا وای دەبینن کە بڕیارە عەقڵییـــەکان لە هەموو شـــێوەکانیاندا بە گوێرەی کاتو شوێن گۆڕانیان بەسەردا دێت. (١٦)

شەشەم:

فەلسـەفەی ماددەگەرایـی "ماتریالیـزم Mateialism "، ماددەگەرایـی بـڕوای وایـە جەوهـەری جیهـان ماددەیە، مـاددەش بەهێزو جۆراوجۆرێتـیو جووڵـەو ژیـانو بیرکردنـەوە جیادەکرێتەوە، عەقڵیش شێوەیەکی لە شێوەکانی گەشـەکردنی ماددە، ماددەگەرایی بڕوا بە بوونی شـتێک ناکات ناوی گیان یاخود عەقڵ بێت دابڕاو لە ماددە، با ژیانیشی بکرێت بەبەردا، هەروەها پێی وایە دیـاردە ویژدانییەکان هیچ نین جگە لە چەند ئەرکێکی ئەندامەکانی مرۆڤ، بۆ نموونە بیرکردنەوە ئەرکی مێشکەو چێژکردن ئەرکی زمانەو...تاد.

ماددەگەرایـی نکوڵـی لە بوونـی خوداش دەکاتو باوەڕی وایە تەنها بیرۆکەیەکە لە عەقڵی خەڵکیدا. (١٧)

حەوتەم:

فەلسـەفەی گیانگـەرا ڕۆحگەرایی "الفلسـفە الروحیە Spiritualism "، فەلسەفەی گیانگەرا بـڕوای بە بوونی گیان یاخـود عەقڵ هەیە یاخود بەوەی هاوشـێوەی گیـان یان عەقڵـە بەتەنها. باوەڕیشی وایە کە سروشتی ئەو شتانەی لەودیوی هەستپێکراوەکانەوە ئامادەن گیانییە لە بنەڕەتدا،

ددان بـــه بوونی پەیوەنـــدی لەنێوانـــی دەروونو جەستەدا، بیرکردنەوەو مێشکدا دەنێت، بەڵام ئەم پەیوەندییە وەک پەیوەندییەکی هۆگەرایانە "علیە: سببیە" دەخاتە لاوە.

ئەو پێی وانییە نە جەســـتە هۆکاری دەروونو نـــە بیرکردنەوەش بەرهـــەم "معلول"ی مێشـــک بێت وەک هۆکارێک لەو ســـونگەیەوە کە مێشـــک ماددەیەو ماددەش نە بیردەکاتەوەو نە هەستیشی هەیە "گیان" یاخود "عەقڵ" لای ئەو ســـەرچاوەی دیاردە ماددیو جەســـتەییەکانە، ئێمە ناتوانین بە هەستەکان درک بە شتەکان بکەین، بەڵکو تەنها بە بیرکردنەوەی پەتی دەیانناسینو بەرهەمی ئەوەش هەمووی ئەوەیە کە سروشت گیانییە. (١٨)

پەیوەنـــدی چییـــە لـــە نێـــوان فەلســـەفەو پەروەردەدا؟ یان بە گوزارشـــتێکی دیکە: کامەیە شـــوێنەواری ئاڵوگۆڕی نێوانیان؟ یەکەمین کار کە ئاماژەی بۆ دەکەین ئەوەیە کە فەلسەفەو پەروەردە دوو ڕووی جودای یەک شتن، یەکەمیان فەلسەفەیە لە کاروبارەکانی ژیاندا.

پەســـەندکردنی پێناســـەی پـــەروەردە بەوەی "فەلسەفەیەکی عەمەلییەو لە هەموو دۆخێکدا".

هانمان دەدا بۆ تەسلیمبوونێکی بێگومانانە بەوەی فەلســـەفەو پـــەروەردە دوو ڕووی دراوێکن، ڕەنگە

دیاریکردنی ئامانجی پەروەردە ئەم بەیەکداچوونەی نێوان فەلسەفەو پەروەردەمان بۆ کەشف بکات. "ئامانجی پەروەردە بە شێوەیەکی توند بە ئامانجی ژیانەوە گرێدراوە. فەلسەفەش ئەوە بڕیار دەدات کە بە ئامانجی ژیان دەیبینین، پەروەردەش پێشنیاری وەسیلەکانی هێنانەدیی ئەم ئامانجە دەکات".

جەخت لەسەر ئەو ڕایەش دەکاتەوە کە پێی وایە پەروەردە" لایەنە دینامیکییەکەی فەلسەفەیە، وەسیلەی کردەییانەی هێنانەدیی نموونە باڵاکانە: فەلسەفە لایەنە تیۆرییەکەو پەروەردە لایەنە پراکتیکییەکەی هەمان شتە".

ئەمە هەمووی دەمانخاتە سەر ئەوەی بڵێین پەروەردە نمایشکەری "کارێکی ڕێکخراوە کە ئامانجی گواستنەوەی مەعریفەو گەشەدان بە تواناکانو ڕاهێنانو چاککردنی ئەداکردنی مرۆییە لە کۆی کایەکاندا، لە ڕێگەی ژیانی مرۆڤەوە بە گشتی".

فەلسەفەش ئەو تۆرانە دادەڕێژێ کە پەروەردە پراکتیزەکردنیان دەهێنێتە دی". (١٩)

لێرەدا دەوەستینو پرسیار دەکەین: کامەیە شتی هاوبەش لەنێوان پەروەردەو فەلسەفەدا؟ پەروەردەو فەلسەفە لە بابەتەکەدا هاوبەشن، بابەتی پەروەردە مرۆڤە، مرۆڤیش تەوەرەی بنەڕەتیی بابەتەکانی فەلسەفەیە.

کامانـــەن ئـــەو هۆکارانەی هـــەر یەکێک لەم دووانە دەیگرنەبەر؟ لە ڕاستیدا وەسیلەی پەروەردە عەمەلی زانســـتیی پراکتیکییە، بەڵام وەســـیلەی فەلسەفە فیکری ڕامانکارانەیە.

ئەم ڕاســـتییە دەمانخاتە ســـەر ئەوەی بڵێین بابەتی فەلســـەفە گەورەترە لە بابەتی پەروەردە، بەڵام "هۆکارو ئامرازەکان"ی پەروەردە زۆرترن لە هی فەلســـەفە. بەمەش تێبینیی ئەوە دەکەین کە ئـــەم دووانە لە پەیوەندیی کارێکـــی بەردەوامدان، چونکە فەلســـەفە پێویســـتی بـــە پەروەردەیە بۆ جەختکردنە ســـەر ڕۆڵەکەی وەک وەسیلەیەک، کە بەرجەســـتەکردن هەڵبستێت لە شـــێوەی کارێکی پەروەردەییدا، پەروەردەش لە کاری خۆیدا ناتوانێ ڕێ بـــکات بەبـــێ ئامانجگەلێکی دیاریکـــراو، ئەم ئامانجانەش لە واقیعدا دارشتنیان بە گوێرەی چەند بنەمایەکی فەلســـەفی بەئاکام دەگات، کە پاڵ بە ئاراستەیەکی ڕوونو دیاریکراوەوە دەدات.(٢٠)

ئەوەی لاپەڕەکان مێژوو بپشـــکنێت ئەوە بەدی دەکات کە پەیوەندیی نێوان فەلســـەفەو پەروەردە زۆر کۆنە، لەهەمان کاتیشـــدا تێبینیی ئەوە دەکات کە ئەو شوێنەوارەی لەسەر یەکتری بەجێی دەهێڵن دەگەڕێتەوە بۆ ســـەرەتا مێژووییەکان، شێوەکانی پەیوەندیـــی نێوانیـــان لـــە کاری فەیلەســـوفانی

نموونەی: سۆفستاییەکانو سـوکراتو ئەفلاتونو ئەرستۆو ئیبن سیناو جۆن دێویدا دەرکەوتووە.

سۆفیستەکان بۆ یەکەمجار لە مێژوودا فەلسەفەو پەروەردەیان بەیەکەوە گرێدا، ئاشـکرایە لای ئەو کەسـەی کە لە مێژووی فەلسـەفە بەئاگایە، کە فەلسەفەکەیان وەک گوزارشتێکی بەهێز لە مەیلی تاکگەرایـی هاتە ئاراوە، دەرەنجامی ئەم مەیلە کە گرنگیی وەرگرتن لە خۆڕسکی بۆماوەیی لە پێشتر دادەنێ، بەدواشـیدا جەختکردنەوە لەسەر ئەوەی فەزیلـەت وەرگیراوە، مەعریفـەش هەر وەرگیراوە سـەرچاوەی ئەمانـەش هەمووی بـۆ توانای تاک لەسەر فێربوون دەگەڕێتەوە.(٢١)

سـوقرات فەیلەسـوف هـاتو وەرچەرخانێکی لە ئەرکی فەلسـەفەدا دروسـتکرد، لەدوای ئەوەی فەلسەفە ڕووی لە کێشەکانی سروشت بوو، سوقرات لە ڕێگەی ڕاگەیاندنە فەلسـەفییەکەیەوە «بۆ خۆت خۆت بناسە» داوای کرد فەلسەفە لێکۆڵینەوەکەی خۆی ئاراستەی ئینسان بکات.(٢٢)

ئەم وەرچەرخانە لە ئاراستەکانی بیرکردنەوەی فەلسەفیدا بە نوێکردنەوەیەک لە چەمکی فەلسەفەدا دادەنرێت، دەرەنجامەکەشـی لەیەکترنزیکردنەوەی نێوان فەلسـەفەو پەروەردە بوو، بەڵکو دەتوانین بڵێیـن ئەم نوێکردنەوەیە لە چەمکی فەلسـەفەدا

ســـوقراتی هاندا بۆ ئەوەی ڕاشـــکاوانە بڵێت ئەم دووانە «فەلسەفەو پەروەردە» بە تەواوی بەیەکەوە پەیوەستن، ئەگەر هەر یەک شتیش نەبن..

ڕەنگە مایەی ســـودمەندی بێـــت ئاماژە بەوە بکەین، کە ئامانجی فەلســـەفە لە دیدی سوکراتدا داڕشتنی نەفسی مرۆییەو ڕاهێنانیەتی لەسەر هەقو خێرو جوانـــیو هێنانەدی کۆمەڵگەیەکی باش، ئەو وەسیلەیەی فەلسەفەی سوکرات لە هێنانەدیی ئەم ئامانجەدا پشتی پێ بەستووە بریتییە لە پەروەردە. (٢٣)

ئـــەوەی ســـەیری کۆمارەکـــەی ئەفلاتـــون بـــکات تێبینیـــی بوونـــی پەیوەندییەکـــی پتەو و پێکەوەگرێدانێکی بەهێز دەکات لە نێوان فەلسەفەو پەروەردەدا. لێرەدا مایەی سوودمەندییە باس لەوە بکەین کە ڕۆســـۆی پەروەرشیاری ناودار دەربارەی کتێبی کۆمـــار وتوویەتی، ســـەبارەت بەوەی ئەم کتێبـــە بە گوێرەی خەملاندنی ئەو جوانترین کتێبە لە پەروەردەدا نووسرابێت. (٢٤)

ئەوەی لەم کتێبە وردبێتەوە (کتێبی سەرچاوە/ وەرگێڕ) پەیوەندییەکـــی زۆر جوان بەدی دەکات، کە ئەفلاتون لە نێوان پەروەردەو فەلســـەفەدا پێی هەستاوە، یەکەمین مەسەلەش کە لێرەدا ئاشکرای دەکەین ئەوەیە، داڕشـــتنی ئەفلاتون بۆ پێناسەی

پـــەروەردە ڕادەیەکـــی زۆر کاریگەرە بـــەو دەیدە فەلسەفییەی کە دەڵێت بەهرەی عەقڵیی منداڵ لە قۆناغی منداڵیدا کاری خۆی ناکات، بەڵکو کارەکەی لە قۆناغی هەرزەکاریدا دەســـت پێدەکات، کەواتە پێناســـەیەکی لەسەر بناغەی ئەم دیدە فەلسەفییە دامەزرانـــد، کە جۆرێکە لە «ئەو ڕاهێنانەی تەواو گونجاوە لەگەڵ ژیانی عەقڵداریدا، کاتێک کە دەست بە دەرکەوتن دەکات». (٢٥)

بـــەم شـــێوەیە ئامانجەکانـــی پـــەروەردە لە فەلســـەفەکەییەوە خوازراونو دەکرێ ئەوەش بەم شێوەیە ڕوون بکرێتەوە:

١-فەلسەفە لای ئەفلاتون ئامانجی جەختکردنە لەسەر یەکێتیی دەوڵەت، ئەم ئامانجە فەلسەفییەش لە پەروەردەدا ڕەنگیداوەتەوە، لەبەرئەوە ئامانجی یەکەمی گەشـــەدان بەگیانـــی کۆمەڵ بووە، یاخود هەســـتکردنی ژیانی بـــە کۆمەڵ، ئەمـــەش لەبەر ئەوەیە کە دەوڵەت لە دیدی ئەفلاتوندا لەسەرووی تاکەوەیە. (٢٦)

لەبەرئەوە داوای زەروورەتی ئەوەی کردووە کە هەمـــوو هاووڵاتییەک خۆی تەرخـــان بکاتو خۆی ڕاهێنێت بۆ خزمەتکردنی دەوڵەت.

٢-فەلســـەفەی ئەفلاتـــون گرنگی بە فەزیڵەت «چاکە» دەدات، شوێنەوارەکانی ئەم گرنگیپێدانەش

له پەروەردەدا دەردەکەوێت، تێبینیی ئەوەمان کرد کە لــە ئامانجەکانی روەردە لەلای گەشــەپێدانی هاوولاتیبوونی دروستە لە تاکەکاندا، ئەمەش ئەوە لە پەروەردە دەخوازێ کە هەڵگری بەرپرسیارێتیی چاندنــی ســیفەتەکانی میانــڕەویو جوامێــریو لێهاتوویــی ســەربازی بێت لە لاوانــدا، پەروەردە لەهەمــان کاتیشــدا داواکردنــی مەعریفەی وردی تایبەت بە سروشتی فەرمانڕەواییو سروشتی هەقی رەهــای لاوان، بەم رێگایەش پــەروەردە دەتوانێ هاوولاتیی باش ئامادەبکات. (٢٧)

٣-فەلسەفەی ئەفلاتون ئامانجی بەرزکردنەوەی پێگەی عەقڵە بەســەر مەســەلە هەســتییەکاندا «الحســیە»و بەرزکردنەوەی دەروونیش بەســەر جەستەدا، ئەوەش لە پەروەردەدا ڕەنگیداوەتەوە، لــەو ڕووەوە کە ئامانجی پەروەردە خســتنەگەڕی بەهــرەی عەقڵە لە ژیانــی منداڵدا، ئەمەش مانای پتەوکردنی بڕیاری عەقڵە لە ژیانی گەشــەکردووی منداڵدا. (٢٨)

«ئەرســتۆ»ش لە کتێبەکەیدا «سیاســەت» پەیوەندییــە پتەوەکــەی نێــوان فەلســەفەو پــەروەردەی ڕوونکردووەتــەوە، کتێبەکە لە بەندو فەســڵە پەروەردەییەکانیــدا پراکتیکــی دیــدە فەلســەفییەکەیەتی، ئەرستۆ لە نووســینەکانیدا

دەردەکــەوێ لەژێر کاریگەریی ئەفلاتوندایە، ڕەنگە ئەوەش لــەوەدا خۆی دەربخات کــە هەردووکیان وەک ئەرکێک لــە ئەرکەکانی دەوڵەت بۆ پەروەردە دەڕوانن، لەبەر ئــەوە دەبینین هەردووکیان تووڕەن لە ئاست نەبوونی سیستمێکی پەروەردەیی گشتیی یەکگرتوو لە ئەسینادا، داوای ئەنجامدانی شۆڕشێکی گشــتگیریان لــە ڕێبازەکانی پــەروەردەی نەوەی ئایندەی ئەسینییەکاندا کردووە. (٢٩)

ئەرســتۆ وەک لقێک لە سیاسەت بۆ پەروەردە دەڕوانێ‌و بۆ سیاسەتیش وەک هونەری ئاراستەکردنی کۆمەڵگە دەڕوانی، بەشێوەیەک کە مەزنترین خێر بۆ مرۆڤایەتی بەرهەم بهێنێ، تێبینی کراوەکە ئەرستۆ فەلسەفە دابەشــدەکات بۆ (فەلســەفەی تیۆری‌و فەلســەفەی پراکتیکــی (عەمەلی) سیاســەتیش کایەیەکــە لــە کایەکانی فەلســەفەی پراکتیکی و کردەکی). (٣٠) ئەرســتۆ تێبینیی ئــەوەی کردووە کە سەرکەوتنی سیاســەتمەداران لە هەوڵەکانیاندا لەسەر بوونی ئەو ماددە چاکە وەستاوە کە مامەڵەی لەگەڵدا دەکەن، واتە بوونی گەلێکی چاک، بەمەش کار یەکەمی سیاســەتمەدار بووە بــە ئامادەکردنی هاووڵاتییان، ئەرکی پــەروەردەش پێگەیاندنی ئەم جۆرە کۆمەڵەیە لە هاووڵاتییان. (٣١)

پەروەردە بە تیۆرە فەلســەفییەکانی ئەرســتۆ

کاریگەر بووە، بە سوودمەندی دەزانین لێرەدا ئاماژە بە هەندێک لەم شوێنەوارانە بکەین:

١-دیدی فەلسەفیی ئەرستۆ دەربارەی مرۆڤ شوێنەواری لە پەروەردەدا بەجێهێشتووە، بۆ ئەوە ڕۆیشتووە کە مرۆڤ لە دەروونو جەستە پێکهاتووە، دەروونیش لە سێ هێز پێکدێت: ڕووەکیو ئاژەڵیو عاقڵمەند، مرۆڤیش بە عەقڵ لە ئاژەڵ جیادەبێتەوە.(٣٢)

ئەم ئیمتیازەی ئەرستۆ بە مرۆڤی بەخشیوە هانی داوە بۆ جەختکردنە سەر گەشەی فەزیلەتە عەقڵییەکان، ئەوەش بەو پێیەی چەند بەهایەکی باڵای ڕەفتاری مرۆیین.

لێرەوەیە گرنگیدان بە لایەنی عەقڵی لە پەروەردەدا لەبەر ئەوەی لایەنی گرنگی کەسێتیی مرۆڤە.

٢-ئەرستۆ بڕوای بە پرنسیپێکی فەلسەفی هەیە، کە پێی وایە بیرکردنەوە پڕۆسەیەکی چالاکانەیەو لە بن نایەت، لوتکەی ژیانی عەقڵییەو بە سەربەخۆیی لە جەستە کاری خۆی دەکات، ئەم تێڕوانینە یاریدەی نەمرکردنی ئەو بیرۆکە فەلسەفییەی کرد، کە قسە لە دوالیزمی سروشتی مرۆیی دەکات، واتە ئەوەی کە مرۆڤ لە عەقڵو جەستە پێکهاتووە، ئەم تێڕوانینە لە پەروەردەدا

ڕەنگیداوەتەوە، کە وای لێکردووە بەلای گرنگیدان بە لایەنی عەقڵییە پەتییەکاندا بچێت.

٣-فەلسەفەی ئەرستۆ ئامانجی گرنگیدان بە فەزیڵەتو چاکە مرۆییە جیاوازەکانە، فەلسەفەکەی فەزیڵەی بە شێوەیەک دابەشکردووە، کە هاوبەرامبەری هێزەکانی دەروونی مرۆییەو ئەم دابەشکارییە لە پەروەردەدە ڕەنگیداوەتەوەو لەبەر ئەوە دەبینین ئەرستۆ بڕوای وایە کە دەروون و ڕەوانیی ڕووەکییانە هیچ فەزیڵەتێکی لێوە سەرچاوە ناگرێتو لە بەرامبەر ژیانی منداڵیدایە.

لێرەوە درک بە هۆکاری بیروباوەڕی ئەرستۆ دەکەین سەبارەت بەوەی پەروەردە لە ڕێگەی پێکهێنانی نەریتە چالاکەکانەوە دەبێ پێش پەروەردەی عەقڵ بکەوێ، لەبەرئەوەی ئەو پەروەردەیە کە لەگەڵ منداڵاندا گونجاوە، لە ڕێگەی نەریتەکانەوە بەها باڵاکانی ژیان لە عەقڵی ئەو منداڵانەدا لە سەرەتاکانی منداڵییانەوە نەخش دەبێت. (٣٣)

سەبارەت بە دەروونی ئاژەڵییانەش یەکێکی دیکەیە لەو نەفسانەی فەزیڵەی لێوە بەرهەم نایەت مەگەر لەژێر سەرپەرشتیو ڕابەرایەتیی ئەو هێزە قسەکەرو فەزیڵەتانەوە بەڕێوە بچێت کە لێوەی دەردەچیو بریتین لە جوامێریو فریاکەوتنو

فەزیڵەتــە عەقڵییەکان لە هێزە قســەکەرەکانەوە سەرچاوە دەگرن.

ئــەم دیــدە فەلســەفییە کاریگەریی لەســەر پەروەردە هەبووە، بەوەش بووە بە پەروەردەیەک کە عەقڵی مرۆڤی کردووە بە ئامانجو مەبەســتو گەشە بــە فەزیڵەتە عەقڵییەکانــی دەداتو ئەم جۆرەش لەپەروەردە لای ئەرستۆ فەیلەسوفەکان دەگرێتەوە. (٣٤)

مێژووی فەلسەفە شایەتییەکی دیکەمان پێشکەش دەکات، کە پەردە لەسەر پتەویی پەیوەندیی نێوان فەلســەفەو پەروەردە هەڵدەداتەوە، ئەم گەواهی و شایەتییە مێژووی فەلسەفەی عەرەبی دەیخاتەڕوو، خاوەنی شــایەتییەکەش ئیبن سینای فەیلەسوفە، ئیبن ســینا لە هەمان کاتدا فەیلەسوفێکو پیاوێکی پسپۆڕیشــە لــە فێرکردنــدا، ماوەیەک مەشــقی وانەوتنەوەی کردووە، کە بە کورت دانانرێ. (٣٥)

لە کتێبەکەیدا «القانون/ یاسا» چەند بەشێکی تایبەتکردووە بۆ چارەسەری پەروەردەی منداڵانو پەروەردەی فەیلەســوفیش، کتێبێکی تایبەتیشی دەربارەی پــەروەردە داناوە، کە ناونیشــانەکەی «نامەیــەک دەربــارەی سیاســەت»ەو تێیدا لە بابەتگەلێکــی پەروەردەیــی زۆری کۆڵیووەتەوە. (٣٦)

پێویســـته ئاماژه بەوه بکەین کە ئیبن ســـینا نامیلکەیەکیشـــی هەیـــە بەنـــاوی «دەربـــارەی بەشـــەکانی زانســـتە عەقڵییـــەکان» کـــە نامەی پێنجەمـــە لـــە «نۆ نامـــە دەربـــارەی حیکمەتو سروشـــتزانی» (٣٧)و فەلســـەفەی تێیدا دابەش دەکات بۆ تیۆریو پراکتیکی و ئامانجی فەلسەفەی تیۆری دیاریدەکات، بەوەی «تەواوکردنی نەفســـە کە فێرببێ واتە دەستخســـتنی بیروباوەڕی یەقینی بەحاڵـــی هەبـــووەکان «الموجـــودات» ئامانجی فەلســـەفەی عەمەلیش «زانینی ڕاوبۆچوونێکە لە عەمەلدایە».

فەلســـەفەی تیۆریش بۆ ســـێ زانست دابەش دەکات، کـــە بریتین لە «زانســـتی سروشـــتی کە نزمترین زانســـتەو زانســـتی ماتماتیک کە زانستی نێوەندەو زانستی ئیلاهی کە زانستی باڵایە».

فەلســـەفەی پراکتیکیـــش «کردەیی» دابەش دەکات بۆ:

١-زانستی ئەخلاق: لە تەدبیری کارەکانی تاک، یاخود لە مامەڵەو گۆڕانی خودی خۆی دەڕوانێ.

٢-ڕاگرتنی ماڵ: لـــە پەیوەندیی نێوان پیاو و ژنەکەیو منداڵـــەکانو خزمەتکارەکانی دەڕوانێت، بەدواشـــیدا لە مەســـەلەی ڕاگرتنـــی ڕزقو ڕۆزیو بژێوی.

٣ -زانستی سیاسی: له پەیوەندییەکانی نێوان خەڵکی لە شارێکی دیاریکراودا لەگەڵ یەکتری دەڕوانێ، لەگەڵ پەیوەندیی شارەکان لەگەڵ یەکترداو لەگەڵ دەوڵەتەکانی دیکەشدا. له جۆرەکانی سیاسەتمەداریو سەرۆکایەتیو کۆبوونەوە مەدەنییە خاوەن فەزیڵەکانو خراپەکان دەڕوانێ. (٣٨)

بەمەش دەتوانین بڵێین نێوان فەلسەفەو پەروەردە کۆی بابەتە پراکتیکی و عەمەلییەکانی فەلسەفە دەگرێتەوە، بە مانایەکی دیکە، فیکرە فەلسەفییەکەی لە پەروەردەدا لە فیکرە ئەخلاقیو کۆمەڵایەتیو سیاسییەکەیدا بڵاوبووەتەوە، بەشێوەیەکی دیاریکراویش لە توێژینەوە تایبەتەکانی دەربارەی شاری فەزیڵەتو شاری رەزیڵەت «خراپیو نزمی».

پەیوەندیی نێوان فەلسەفەو پەروەردە چییە؟ ئەم پرسە دەخەینە پێش چاوی فەیلەسوفی پەروەردەکار (جۆن دێوی)

وەڵامی (جۆن دێوی) بۆ ئەم پرسیارە لە کتێبە بەردەستەکانیدا هەڵدەهێنجرێت.

بۆ ئەوە چووە کە فەلسەفە دوو جۆرە:

جۆرێکیان کە پەیوەستە بە ژیانەوە، بوونو سروشتو ئەرکەکەی لەوەوە دەخوازێ، لە پاشاندا

هەوڵی ڕێکخستنی ئەم ژیانەو ئاڕاستەکردنی دەدات، ئەمەش لە پەروەردە بەولاوە شتێکی تر نییە.

جۆرێکـــی دیکە کە لە ژیـــان دابڕاوەو ماناکەی لەدەســـتدەداتو دەبێتە فەلســـەفەیەکی واژەیی و بۆ مەسەلەگەلێکی میتافیزیکی وەردەچەرخێت کە لێیانەوە ناگەین بە هیچ دەرەنجامێک.

ئەو فەلســـەفەیەی (دێوی) هێناویەتییە ئاراوە لـــە جۆری یەکەمیانە کە لەوپەڕی پەیوەندیدایە بە ژیانەوەو ئەوەش بەو پێیەیە کە پەروەردە بۆ خۆی فەلسەفەیە، فەلسەفەش پەروەردەیە، بەم وتەیەشی ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە: «هەر کەسێکی ئاقڵ بـــە مومکینی دەزانێ کە فەلســـەفەکاری دەبێ لە دەوری پەروەردە بســـوڕێتەوە بەو پێیەی ئەوپەڕی گرنگیپێدانی ئینسانییە، لەگەڵ ئەویشدا لە سەرووی ئەوەوە گرفتگەلێکی دیکەی گەردوونیو ڕەوشتیو لۆژیکی دێنە ئاراوە». (٣٩)

لـــە کۆتایشـــدا پێویســـتە بڵێیـــن پەیوەندیی نێـــوان فەلســـەفەو پـــەروەردە بووە بـــە مایەی لەدایکبوونـــی کۆرپەیەکی نوێ، کـــە لەیەک کاتدا ســـیماکانی فەلسەفەو پەروەردەشە بەیەکەوە، ئەو لەدایکبووەش «فەلسەفەی پەروەردە»یە.

فەلســـەفەی پـــەروەردە یەکێکە لـــەو ڕەگەزە فەرهەنگییانەی زۆرترین کارێکی لەگەڵ فەلسەفەدا

هەیـــە، ڕەنگە ئەمەش بـــۆ ئـــەوە بگەڕێتەوە کە «فەلســـەفەی پەروەردە ئەو چالاکییـــە فیکرییە ڕێکخراوەیە کە فەلسەفە وەک هۆکارو ئامڕازێک بۆ ڕێکخستنی پرۆسەی پەروەردەیی و گونجانکارییەکەی دەگرێتەبـــەر، لەگـــەڵ ڕوونکردنەوەی ئـــەو بەهاو ئامانجانەی هێنانەدییانی مەبەستە». (٤٠)

کە ئەو مەیدانەیە لە گۆشـــە پەروەردەییەکەوە لـــە کێشـــە فەلســـەفییەکان وەک توێژینەوەیەکی فەلسەفیش لە کێشە پەروەردەییەکان دەکۆڵێتەوە. (٤١)

تێبینی: ئەم وتارە کە ناونیشـــانەکەی بریتییە لە: (فەلســـەفەو پەروەردە)و بەشێکە لەو کتێبەی لە خوارەوە ناومان هێناوە، تەرخانە بۆ چۆنیەتیی ســـەرهەڵدان و دەرکەوتنـــی پەروەردەناســـی لە مێـــژوودا، بەڵام بەنـــدە تایتڵەکەیـــم گۆڕیوە، بۆ سەرەتاکانی پەروەردەناسی/ وەرگێڕ.

ژێـــدەری ئەم وتارە: بڕوانە کتێبی (دراســـات فی فلســـفه التربیه/ محمد جلـــوب فرحان-١٩٨٩ بغداد .ل ٧- ٢٣

پەراوێزەکانی ئەم بەشە:

1 . Burnet .j: (Greek philosophy ; London 1961) P.3.

2. Zeller.E; Outline of the histoery pf greek ohilosophy :(London 1963) P.2 .

٣. وراجـع ذلک عند"توفيق الطويل": اسـس الفلسـفه ص٧ (القاهـره، ١٩٧٩) ص٤٨-٤٩ (٣) توفيق الطويل، المصدر السابق، ل٣٥-٥٤.

٤. محمـد عبـد الرحمـن مرحبا،المسـأله الفلسفيه،(بيروت،١٩٦١) ص٤٥-٤٦.

٥. بوخينسـكيى، تأريخ الفلسـفه المعاصره فـى اوروبا، نقله الى العربيـه محمد عبد.الكريم الوافى(طرابلس ،بلا تأريخ) ص٩٥-٩٦.

٦. محمـد عبـد الرحمـن مرحبـا، المصـدر السابقه، ص٥٨-٥٨.

٧. كتابا، النفس الانسانيه، (الموصل ١٩٨٦) ص٢٩-٣٠ وكذلـک: محمـد سـمير حسـانين، التربيه (اصولو أساسـيات) (مؤسسـه سـعيد للطباعه، بلا تأريخ) ص٧.

٨. سـيد ابراهيـم الجبار، التوجيه الفلسـفى والاجتماعى للتربيه، (القاهره بلا تأريخ) ص٣٨-٣٩

٩. المصدر السابق، ص٣٩.

١٠. محمـد لبيـب النجيحى، فلسـفه التربيه، ص٢ (القاهره، ١٩٦٧) ص٣٤.

١١. المصدر السابق، ص٣٥-٣٦.

١٢. يحيى هويدى، مقدمه فى الفلســه العامه، ص٧ (القاهره،١٩٧٩) ،ص٢٢.
١٣. المصدر السابق، ص٢٤٠-٢٤١.
١٤. توفيق الطويل، المصدر السابق، ص٤٧٦.
١٥. المصدر السابق، ص٣٤١-٣٤٢.
١٦. المصدر السابق، ص٣٤٨-٣٤٩.
١٧. المصدر السابق، ص٤٠وما بعد.
١٨. المصدر السابق، ص٢٤٦وما بعد.
١٩. نبيــه محمود حموده، التأصل الفلســفى فى التربيه (الانجلو المصريه ١٩٨٠) ص١٣-١٨.
٢٠. ســيد ابراهيم الجبار، المصدر الســابق، ص٤٣-٤٤.
٢١. اميره حلمى مطر، الفلســفه عند اليونان، (القاهره ١٩٧٤) ص١١٨-١١٩.
٢٢. كتابنا، النفس الانسانيه، ص٩٢.
٢٣. عمــر محمــد التومــى الشــيبانى، تطور النظريات والافكار التربويه، ص٢ (بيروت١٩٧٥) ص٣٠-٣١.
٢٤. روســو، اميل أو التربيــه، ترجمه عادل زعيتر، (القاهره ١٩٥٦).
٢٥. وهيب ابراهيم ســمعان، الثقافه والتربيه فى العصر القديمه (دار المعارف بمصر ١٩٦١) ص٢٢٩-١٣٠.
٢٦. المصدر السابق، ص٢٣١-٢٣٢.
٢٧. المصدر السابق، ص٢٣٨.
٢٨. المصدر السابق، ص٢٣٨.

٢٩. سعد مرسى لحمد، تطور الفكر التربوى، ظ٣ (القاهره ١٩٧٥) ص١٤١-١٤٢.

٣٠. Zeller.E.,Op.Cit.,p.١٨٧.

٣١. وهيب ابراهيم سمعان، المصدر السابق، ص١٤٥.

٣٢. المصدر السابق.

٣٣. فتحيه سليمان، التربيه اليونانيه والرومانيه القاهره، بلا تأريخ، ص٦١-٦٢.

٣٤. وهيب ابراهيم سمعان، المصدر السابق المصدر السابق، ص٢٥١.

٣٥. عبد الرحمن النقيب، فلسفه التربيه عند ابن سينا، (القاهره ١٩٨٤) ص١٥٩.

٣٦. الب لويس سيخو، رساله فى السياسه لابن سينا، مجله المشرق البيروتيه، المجلد التاسع سنه ١٩١١.

٣٧. ابن سينا، تسع رسائل فى الحكمه والطبيعيات، (القاهره ١٩٠٨) ص١٠٤-١١٨.

٣٨. المصدر السابق، ص١٠٥-١٠٧.

٣٩. احمد فؤاد الاصمواني، جون ديوى، (القاهره ،بلا تأريخ) ص٣٥.

٤٠. محمد ابيب النجيحى، مقدمه فى فلسفه التربيه، القاهره ١٩٦٣ ص٣٣.

٤١. صادق سمعان، الفلسفه والتربيه (القاهره ١٩٦٢) ص١٣٦-١٣٧.